Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
Кафедра української мови

«До захисту допускаю»
завідувач кафедри української мови,
доктор філологічних наук, професор
_____ _____Віра КОТОВИЧ
«___ » _____ 2025 р.

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ АКТУАЛІЗАЦІЇ ЗНАНЬ З ТЕМИ «ЛЕКСИКОЛОГІЯ І ФРАЗЕОЛОГІЯ» КРІЗЬ ПРИЗМУ ВИМОГ ЗНО/НМТ

Освітня програма: Середня освіта (Українська мова і література)

Спеціальність: 014 Середня освіта (Українська мова і література)

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

на здобуття кваліфікації: Магістр середньої освіти.
Вчитель української мови і літератури,

Автор роботи – **Софія МАРКІВ** _____
підпис
Науковий керівник**:** канд. філол. наук, доц. **Марія СТЕЦИК** _____
підпис

Дрогобич, 2025
Захист магістерської роботи

Методичні засади актуалізації знань з теми «Лексикологія і фразеологія» крізь призму вимог ЗНО / НМТ. _____

(тема роботи)

Оцінка за стобальною шкалою: _____

Оцінка за національною чотирибальною шкалою: _____

Коротка мотивація захисту:

_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____

_____ Голова ЕК_____ _____

дата підпис ім’я, прізвище

Секретар ЕК_____ _____

підпис ім’я, прізвище

АНОТАЦІЯ

Марків Софія Петрівна. Методичні засади актуалізації знань з теми «Лексикологія і фразеологія» крізь призму вимог ЗНО / НМТ.

У магістерській роботі вперше в методичному плані висвітлено принципи й засади актуалізації та систематизації знань з розділу «Лексика, фразеологія» з урахуванням вимог зовнішніх атестацій. Зазначено, що опанування лексико-фразеологічної системи, засвоєння лексичних норм – запорука успішного складання ЗНО / НМТ, оскільки питома вага завдань з лексикології і фразеології досить висока. Проаналізовано шкільну програму з української мови та матеріал шкільних підручників. У другому розділі роботи запропоновано авторський проєкт системної та комплексної підготовки до НМТ: конспективно сформульовано теоретичні блоки розділу, узагальнено їх у вигляді опорних схем і таблиць та запропоновано комплекс тестових завдань тренінгового та контрольного характеру. Тести, що корелюють із затвердженим форматом, дібрано з найновіших збірників, а також укладено самостійно. Окреслено перспективи подальших студій у визначеному методичному річищі.

Ключові слова: методика, актуалізація знань, лексика, фразеологія, незалежні зовнішні атестації, тести, формат тестів.

ABSTRACT

Markiv Sofiia Petrivna. Methodological principles for updating knowledge on the topic “Lexicology and Phraseology” through the prism of the requirements of the External.

Independent Evaluation / National Multi-Subject Test In the master’s thesis, the principles and principles of actualization and systematization of knowledge from the section “Vocabulary, phraseology” are highlighted for the first time in a methodical plan, taking into account the requirements of external evaluations. It is noted that mastering the lexical and phraseological system and learning lexical norms is the key to successfully passing the External Independent Evaluation / National Multi-Subject Test, since the proportion of tasks in lexicology and phraseology is quite high. The school curriculum for the Ukrainian language and the content of school textbooks have been analysed. The second section of the work proposes the author’s project for systematic and comprehensive preparation for the NMT: the theoretical blocks of the section are summarised, generalised in the form of reference diagrams and tables, and a set of training and control test tasks is proposed. Tests correlating with the approved format are selected from the most recent collections, as well as compiled independently. Prospects for further studies in the specified methodological area are outlined.

Key words: methodology, knowledge actualisation, vocabulary, phraseology, independent external evaluation, tests, test format.

ЗМІСТ

Вступ _____ **5**
Розділ І. Методика вивчення лексики і фразеології в загальноосвітній школі. Критичний огляд _____ **11**
1.1. Опанування лексичної системи на уроках української мови _____ **11**
1.2. Фразеологізм як мовно-ментальна та мовно-культурна одиниця. Основні аспекти класифікації та систематизації _ **21**
1.2.1. Аналіз методичної літератури про особливості вивчення фразеології в шкільному курсі української мови _____ **25**
1.2.2. Методичні аспекти і прийоми вивчення фразеології (критичний огляд підручників для 5 і 10 класів) _____ **27**
Розділ ІІ. Авторська методична концепція навчання лексики і фразеології з екстраполяцією на ЗНО / НМТ _____ **37**
2.1. Актуалізація знань з теми «Лексика, лексикологія, поняття про лексичне значення слова». Однозначні і багатозначні слова _____ **38**
2.2. Методика актуалізації знань щодо основних груп лексики (омоніми, синоніми, антоніми, пароніми) _____ **43**
2.3. Лексика української мови за походженням. Методичні підходи до засвоєння новітніх запозичень _____ **50**
2.4. Склад української лексики з погляду сфер уживання Загальновживана і спеціальна лексика _____ **53**
2.4.1. Активна і пасивна лексика _____ **56**
2.4.2. Методичні аспекти і прийоми вивчення стилістично маркованої лексики _____ **58**
2.5. Актуалізація загального теоретичного блоку теми «Фразеологія». Поняття про фразеологічне значення слова, ознаки фразеологізмів _____ **60**
2.6. Джерела поповнення фразеології _____ **68**
2.7. Багатозначні фразеологізми і фразеологічні синоніми та антоніми _____ **70**
Висновки _____ **76**
Список літератури _____ **80**

ВСТУП

Вивчення лексики і фразеології, свідоме опанування їх сегмента системи української мови не лише в прагматичному, а й лінгвоментальному вимірі має надзвичайно важливе значення для формування мовно-мовленнєвих навичок учнів. Природно, слово, усталена експресивна словосполука саме під час спілкування якнайповніше (релевантно й різногранно) реалізує свої функції, що збігаються із функціями мови загалом. Багатий лексичний і фразеологічний запас, уміння гнучко й творчо ним послуговуватися допомагає персональній самореалізації, сприяє формуванню людини як мовної особистості (в ідеалі – досконалої), як повноправного представника суспільства, у якому відбувається постійна взаємодія, що виявляється під час перманентної лінгвокомунікації. Як засвідчує аналіз програми, підручників, передовсім тих, що укладені відповідно до новітніх вимог, вивченню лексики і фразеології в школі приділяється особлива увага, оскільки воно сприяє передусім збагаченню інтелектуальних здібностей школярів, образного мовомислення, етнолінгвальної закоріненості, виховує вагомі аксіологеми: почуття любові до рідного слова, розуміння його багатства, краси, унікальності, експресивних можливостей. Ба більше, закладання підвалин лексикологічних знань, предметних компетентностей, головно практичних умінь та навичок, є передумовою для подальшої різновекторної діяльності, сприяє формуванню та поглибленню орфографічних та граматичних навичок тощо. Опанування лексико-фразеологічної системи, засвоєння лексичних норм – запорука успішного складання ЗНО / НМТ, оскільки питома вага завдань з лексикології і фразеології досить висока (з урахуванням роботи над мінітекстом – понад 10%).

Процес інтеграції до європейської системи навчання, прогресивні зміни в освітньому просторі призвели до інтенсифікації навчального процесу й зумовили підвищення вимог до рівня підготовки випускників. Новітні методи й форми навчання вимагають здійснення контролю знань та їхньої об’єктивної оцінки, запровадження останніх сприяє активізації самостійної пізнавальної діяльності

школярів, абітурієнтів, студентів. Завдяки інноваційним процесам в освіті учень стає творчим здобувачем знань. Вимоги, які ставляться до випускників ЗЗСО, ліцеїв, коледжів за умов модернізації освіти та остаточної трансформації освітніх закладів відповідно до «Закону про освіту», досить високі, що спонукає молодь усвідомлено й відповідально ставитися до вибору майбутньої професії, критично й творчо мислити, застосовувати набуті знання й уміння на практиці.

Оптимальним методом контролю знань і практичних навичок є тестування, радше – застосування розмаїтих тестових технологій. Системно відображаючи програмовий матеріал, тести сприяють об'єктивному і всебічному оцінюванню рівня його засвоєння, аналізу особливостей мовної культури особистості. Уміння послуговуватися тестовими завданнями як засобом перевірки лінгвістичних знань і можливостей потрібні кожному вчителеві, який дбає, щоб його уроки були насичені ефективними видами роботи з урахуванням індивідуальних особливостей учнів. Не менш важливі вони і для учня, оскільки допомагають йому в самоорганізації, саморозвитку, самоконтролі та підготовці до зовнішніх атестацій.

Понад 22 роки тому (2002 – 2003 н.р.) Центр тестових технологій Міжнародного фонд у пілотному режимі запровадив зовнішнє незалежне оцінювання випускників загальноосвітніх навчальних закладів у форматі тестування: класичних тестів закритої форми та завдань з розгорнутою відповіддю. Тести, якщо розглядати їх в контексті комплексу засобів оцінювання, мають низку переваг. І насамперед в тому, що ставлять до учня й абітурієнта більш системні вимоги, забезпечують об'єктивність оцінювання їхніх навчальних досягнень. Як зазначено в нормативних документах, що регламентують організацію проведення ЗНО, зовнішнє незалежне оцінювання спрямоване на визначення рівня навчальних досягнень випускників середніх навчальних закладів при їхньому вступі до вищих навчальних закладів [*https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/7852/1/zbirnyk_zno.doc*].

Метою зовнішнього незалежного оцінювання (з 2022 – НМТ, тобто Національного мультипредметного тесту) є «забезпечення реалізації

конституційних прав громадян на рівний доступ до якісної освіти, здійснення контролю за дотриманням Державного стандарту базової і повної середньої освіти й аналізу системи освіти, прогнозування її розвитку». Результати зовнішнього незалежного оцінювання до 2020 року зараховувалися як ДПА і як результати вступних іспитів до ЗВО. У 2022 році у зв'язку із широкомасштабним вторгненням росії та запровадженням воєнного стану на всій території України випускники почали складати НМТ (національний мультипредметний тест), його окремим та обов'язковим блоком є **українська мова,** що передбачає виконання 30 завдань (у 2022 році – 20 завдань). Зміст завдань корелює із програмою ЗНО / НМТ, яка охоплює всі теми, вивчення яких передбачене в шкільному курсі української мови, зокрема і розділ «Лексикологія, фразеологія». Тестування відбувається лише в комп'ютерному форматі. Форми тестів чітко регламентовані.

Запровадження ЗНО / НМТ зумовило й корекцію (а можливо, і часткову трансформацію) загальної методичної та дидактичної парадигми викладання української мови, оскільки тепер актуалізуються такі її аспекти, як наступність у викладанні, поступове ускладнення теоретичних моментів, блоковість, системність, комплексність, рівно ж екстрапольованість на зовнішні атестації, що значно посилює мотивацію та особисту відповідальність учасників освітнього процесу. Знову ж таки, є потреба доповнити навчальні програми з української мови, щоб забезпечити достатній рівень актуалізації та систематизації набутих знань з української мови як запоруку успішного складання ЗНО / НМТ. Загалом абсолютна більшість учасників НМТ і торік, і цьогоріч подолала прохідний бар'єр (не склали НМТ з української мови 0,4% та 0, 39%). Скажімо, математику провалили понад 15% випускників. Але якісний показник не такий оптимістичний: середній бал становить 146, 3. Це краще, ніж історія України (141, 6) і математика (132, 3), але гірше, ніж англійська мова (147, 2). Щоправда, тут порівняння не зовсім коректне, бо іноземна мова – це предмет вільного вибору. Як засвідчують незалежні експерти, випускники змушені вдаватися до послуг репетиторів, брати додаткові уроки в онлайн-

школах чи займатися на курсах або працювати з учителями в позаурочний час. Попри велику кількість спеціальної літератури, що має на меті підготувати учня до тестування, частина довідкових видань не завжди корелює з чинною програмою; є зауваження до коректності тестів, трапляється чимало недоліків, недоглядів і навіть прикрих помилок у викладі програмового матеріалу. Окремі комплексні видання ускладнені в теоретичному аспекті.

Оцінюючи методичні прийоми й аспекти вивчення лексики і систематизації знань з цього розділу у контексті підготовки до ЗНО, спираємося на загальні дидактичні принципи, сформульовані в провідних підручниках з методики викладання української мови, у найновішому навчальному посібнику «Технологія сучасного уроку рідної мови» та низці публікацій у фахових журналах «Дивослово», «Українська мова і література в школі». До слова, у більшості методичних розвідок, хоча вони й оприлюднені під рубрикою «Готуємося до ЗНО», все-таки недостатньо висвітлено передові технології, що стосуються найефективніших шляхів комплексного інтегрованого повторення навчального матеріалу (більшість із них обмежені тестовим форматом або ж висвітлюють результати моніторингу). Як слушно зауважують Л. Стефурак, Н. Іванишин, І. Бабій, вивчення української мови (зокрема її лексико-фразеологічного рівня, який зазвичай є базою комунікативної, номінативної, гносеологічної функцій мов) в усіх типах шкіл спрямоване й на формування лінгвоособистості учня зі стійкими ідентичнісними пріоритетами, і на виховання національно свідомого громадянина України. Професійно-методична підготовка вчителя-словесника залежить від впровадження і використання найрізноманітніших традиційних і креативних елементів, які здатні якісно організувати навчання рідної мови в середній школі.

Об’єкт магістерської роботи – методичні засади та новітні технології підготовки до ЗНО / НМТ з української мови. **Предмет** – принципи навчання та системного повторення лексики і фразеології в шкільному курсі української мови крізь призму зовнішніх атестацій.

Мета магістерського дослідження – осмислити концептуальні засади підготовки до ЗНО / НМТ з конкретного розділу мовознавства («Лексика, фразеологія»), запропонувати авторську модель актуалізації тем, що корелюють з форматом НМТ, та цілеспрямовано дібрати або самостійно укласти різнотипні завдання тестового характеру на закріплення отриманих знань і навичок.

У роботі передбачено розв'язання таких **завдань**:

– окреслити методичні засади вивчення лексики і фразеології на уроках української мови та визначити основні вектори системного повторення й актуалізації знань;

– комплексно й різногранно проаналізувати фактичний матеріал, що стосується вивчення лексики й фразеології в загальноосвітній школі (у методичній і навчальній літературі та шкільних підручниках);

– проаналізувати й критично осмислити шкільну програму та програму підготовки до зовнішньої атестації (розділ «Лексика, фразеологія»);

– запропонувати авторську модель актуалізації та систематизації знань з лексики і фразеології з екстраполяцією на ЗНО / НМТ;

– конспективно викласти теоретичний матеріал розділу «Лексика, фразеологія» (у тому числі й у вигляді опорних схем і таблиць), що допомагає актуалізувати теми, що виносяться на зовнішні атестації;

– до кожної теми й мікротеми розділу «Лексика, фразеологія» укласти різнотипні тестові завдання закритої форми або дібрати зі збірників тестових завдань різних авторів за період 2012 –2025 рр.

У роботі застосовано такі **методи**: порівняльний, описовий, зіставний, а також метод моделювання та експерименту.

Наукова новизна – уперше в методичному плані висвітлено принципи й засади актуалізації та систематизації знань з розділу «Лексика, фразеологія» з урахуванням вимог зовнішніх атестацій, конспективно сформульовано теоретичні блоки розділу, узагальнено їх у вигляді опорних схем і таблиць; запропоновано комплекс тестових завдань тренінгового та контрольного характеру.

Практична цінність. Матеріали магістерської роботи можна використати під час проведення практичних занять з курсів «Методика викладання української мови в загальноосвітній школі», «Викладання української мови» в контексті підготовки до ЗНО /НМТ; у шкільній практиці в процесі вивчення теми «Лексика і фразеологія» в загальноосвітній школі у 5, 6 та 10 класах; при підготовці старшокласників до ЗНО/НМТ.

Апробацією магістерської роботи був виступ на щорічній науково-практичній конференції викладачів і студентів філологічного факультету квітень, 2025 рік).

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох основних розділів, висновків, списку використаної літератури (108 позицій). Загальний обсяг роботи – 87 сторінок.

Розділ І. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИКИ І ФРАЗЕОЛОГІЇ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ. КРИТИЧНИЙ ОГЛЯД

1.1. Опанування лексичної системи на уроках української мови

Робота над лексикою в загальноосвітній школі традиційно відбувається у двох напрямах (радше – аспектах). З одного боку, учнів знайомляться зі словом як лексичним феноменом та його семантичним (значеннєвим) обсягом. Далі йдуть теми, присвячені багатозначним словам. Особлива дидактична увага вже в п’ятому класі зосереджена на прямому (предметному, тобто на тому, із яким слово виникає в мові) та переносному значеннях, на лінгвостратегіях та механізмах розвитку полісемії. У фокусі опанування та різногранного осмислення – й основні групи лексики української мови: омоніми, синоніми, антоніми. Учні також отримують початкові знання про пароніми та склад української лексики з погляду її походження й розвитку (запозичені слова, застарілі слова, неологізми), сфери використання (загальновживана лексика та лексика обмеженого використання – діалектизми, професіоналізми, жаргонізми, сленгізми). У старших класах більше уваги приділяється стилістично маркованій лексиці. Під час вивчення, як наголошують провідні українські методисти, автори підручника з методики української мови за редакцією С Дорошенка, на уроках української мови проводиться й системна цілеспрямована робота над збагаченням словника учнів та виробленням навичок свідомого й умілого послуговування словом: що багатший словниковий запас, то вищий рівень загального розвитку людини, якісніші та стійкіші її знання та гуманітарні пріоритети. Саме в слові як лінгвофеномені закріплені результати гносеологічної діяльності, через посередництво слова учні отримують знання про світ, розвивають мислення, удосконалюють комунікативні навички. Підтримуємо тезу, що «від багатства активного словника залежить змістовність, яскравість і виразність усного і писемного мовлення» [62, 167].

Опанування теоретичних засад лексикології безпосередньо корелює з прагматичним аспектом – формуванням в учнів умінь і навичок застосовувати

лексичне розмаїття рідної мови в різних комунікативних ситуаціях, рівно ж постійною роботою над поліпшенням і наративною збалансованістю свого мовлення. Оскільки лексичні форми і значення співвідносяться з фонетичними, словотвірними, граматичними, тому вивчати лексику й опановувати лексичні норми варто паралельно із засвоєнням фонетики, граматики, у старших класах – стилістики. Тільки так учні можуть засвоїти мову як «систему систем» та оволодіти її літературними нормами. Зв'язок лексики з граматикою простежується в єдності лексичного і граматичного значень (взаємодії форми і змісту). Осягнення семантичного обсягу слова, чи значення слова, потрібне також для засвоєння багатьох морфологічних категорій та синтаксичних понять. У процесі навчання лексики лексику учні більш усвідомлено сприймають особливості граматичної будови, а через опанування граматики та граматичних категорій глибше пізнають семантику слова. Досвідчені учителі-практики наголошують на тому, що усвідомлене засвоєння лексичної системи мови корелює із словотвором та орфографією, позаяк неморфологічні способи деривації безпосередньо пов'язані із семантикою, а запорукою стійкого оанування орфографії є її розгляд на широкій лексичній основі. Це стосується таких тем, як правопис великої літери, правопис складних іменників та прикметників, розмежування й написання прислівників та омонімійних словосполук, деякі випадки правопису частки **НЕ** із самостійними частинами мови. Навчання орфографії на лексико-семантичній основі все більше приваблює сучасних методистів та вчителів-словесників. Цілком природним є зв'язок лексикології зі стилістикою, головно якщо йдеться про розвиток стилістичних прирощень у тексті та про іманентну стильову зумовленість конкретної лексичної одиниці. Методисти доходять слушного висновку, що «знання лексики, її синонімічного й емоційно-експресивного багатства допомагає конструювати різностильові зв'язні висловлювання»[61, 106]. Отже, вивчаючи лексику, школярі мають змогу простежити реальні внутрішньопредметні зв'язки, що створює необхідні умови для вивчення різних розділів мови на лексичній основі та цілеспрямованого збагачення

індивідуального словника й загальних комунікативних компетентностей [61, 107].

Зазвичай джерелом знайомства з новими словами для учнів є усне мовлення вчителя, адже саме він уперше омовлює та тлумачить терміни, щораз ширшим закроєм уводить до свого мовлення коло нових слів і понять, дає їм аксіологічну та естетичну оцінку, зважаючи при цьому на вікові особливості та реальні запити на збагачення словника. Як слушно зазначають методисти, «усі виучувані мовні явища так чи так пов'язані зі словом як лексичною одиницею, реалізуються в ньому, а отже – й вивчаються та закріплюються на базі лексем» [62, 168].

Цілеспрямоване та якісне збагачення учнівського лексикону – важливий аспект розвитку мовлення. Прикметно, що якісні (суттєві) зміни словника – це насамперед розширення семантичного обсягу понять, а також конкретизація, уточнення семантики, опанування нових значень уже відомих слів. Можна сформулювати тезу щодо стратегічного завдання вчителя – навчити учнів замислюватися над лексичним значенням слова, уживати його відповідно до семантичного наповнення, коректно тлумачити значення слів у різних мовленнєвих ситуаціях. В. Новосьолова в статті «Нові підходи до вивчення слова та його лексичного значення в школі» зокрема зауважує, що «словниково-семантична робота передбачає усвідомлення учнями слова як елемента лексичної системи, «лексичної парадигми», на основі якої простежуються всі семантичні зв'язки слова (родо-видові, синонімічні, антонімічні, споріднені), дозволить школярам повніше усвідомити значення багатозначного слова», співвіднести не лише основне значення слова, рівно ж і його відтінки, запобігти помилкам у слововживанні [69, 8], тобто наголошує й на прагматичному аспекті навчання лексики, що сприяє формуванню ортологічних компетентностей. Вироблення навичок умілого використання лексики головно спирається на розуміння ролі синтаксису в експлікації семантики слова, його стилістичних властивостей, сфери вживання, закономірностей валентності (сполучуваності) [62, 169]. Скажімо, розкриваючи значення слова, варто логічно наголосити його,

витлумачити та співвіднести з певною реалією, пояснити етимологію; зіставити невідоме чи незрозуміле слово з тим, яке є в лексиконі учня (для нього добираються синоніми, антоніми); з'ясувати значення за допомогою деривaційного аналізу, виокремлюючи складові частини слова, розкрити їхнє значення, визначити спосіб словотворення, дібрати споріднені слова та змоделювати реальне й гіпотетичне контекстне оточення. Якщо слово має поповнити актуальний вокабуляр, то треба не тільки витлумачити його значення, а й з'ясувати сферу стилістичного використання та особливості лексичної сполучуваності [Більше див. про це: 62, 170]. З'ясовуючи значення слова, вчитель і учні мають користуватися різними словниками – тлумачними, енциклопедичними, спеціальних груп лексики. Варто пояснити принципи побудови різнотипних словників, розповісти про їхню пізнавальну й практичну цінність [62, 171]. Останнім часом вельми актуальною вважаємо роботу зі словниками найновіших іншомовних слів, які стрімко й інтенсивно поповнюються.

Більшість методистів (В. Новосьолова, С. Дорошенко, В. Заболотний, М. Пентилюк, Г. Шелехова, С. Караман та ін.) і вчителів-практиків вважають, що вивчення лексики варто розпочинати з різногранного ознайомлення учнів зі словом та його значенням. Треба особливо наголосити на тому, що слово – це основна, найважливіша одиниця мови, всі інші мовні одиниці реалізуються, існують у слові або нерозривно з ним пов'язані. «Глибоке усвідомлення учнями значення слова як основної мовної одиниці стане міцним фундаментом, на якому здійснюватиметься опрацювання всіх питань лексики, а також свідома робота над розширенням і збагаченням словникового запасу» [62, 171]. Не випадково серед початкових тем вивчення розділу – «Однозначні й багатозначні слова». Це дає велику практичну користь, адже інтенсивно поповнюється активний словниковий запас учнів, приходить усвідомлення: багатство мови не так у кількості слів, як у тому, що одне й те саме слово може номінувати дві й більше реалії. Зауважимо, що моносемія та полісемія – це той блок, який досить

панорамно й різноформатно репрезентований у тестовому й текстовому блоці ЗНО / НМТ.

Для ознайомлення учнів з багатозначністю найдоцільніше подавати їм таблиці з різними реченнями, у яких те саме слово реалізує різну семантику. Учні повинні пояснити значення багатозначного слова в кожному конкретному випадку. Власне тоді вчитель дає визначення багатозначності (полісемії), наводить приклади й пропонує учням виконати тренувальні вправи [62, 173]. Такий механізм пропонують провідні методисти. Аналогічну методику варто застосовувати і при підготовці до зовнішніх незалежних атестацій. Таким дидактичним прийомом можна скористатися і при вивченні прямого та переносного значення слова, де в реченнях слово може бути вжите в прямому і переносному значеннях. Виникають труднощі і при розмежуванні багатозначних слів та омонімів. Учням, до прикладу, треба запам'ятати: «омоніми – це слова, які мають однаковий звуковий склад, однакове звучання, але відмінні за значенням», а багатозначні слова – це слова, які мають два чи більше пов'язані між собою лексичні значення [62, 174]. Завдання на знаходження омонімів та розмежування омонімії і полісемії, омонімів та споріднених слів є і в тестах ЗНО / НМТ.

У вивченні лексики чільне місце посідає робота із синонімами. Знання синонімів і вміле їх використання робить мовлення гнучкішим, наративно точнішим, стилістично вправним, здатним експлікувати найтонші відтінки думок, почуття й переживання. Вивчення синонімів варто розпочати з аналізу синонімічних рядів, у процесі якого з'ясовується, що кожен із синонімів ряду має відмінності у значеннєвих нюансах, стилістичному забарвленні, сфері вживання чи семантичній валентності. У методичній літературі та в шкільних підручниках учням пропонують дібрати до слів синоніми, використати синонімічні слова в реченнях, пояснити вибір синоніма в кожному конкретному випадку [62, 175]. Вивчення антонімів є також дуже важливою, позірно простою, а насправді складною темою. Антоніми відіграють вагому стилістичну роль, постаючи як засіб контрастної характеристики образів, предметів, явищ. За їх

допомогою створюються антитези, що мають велику художньо-виражальну силу, а також вербальні парадокси – оксиморони. Антонімами завершується вивчення теми «Групи слів за значенням», тобто омонімів, синонімів і антонімів.

У 6-му класі учні дізнаються, на які групи поділяються слова за походженням і за вживанням, отримують уявлення про активну й пасивну лексику. Вивчення цих питань розширює знання учнів про мову, розуміння стилістичної ролі й сфери використання різних груп лексики, вони набувають навичок аналізу лексики художніх творів. Приміром, знайомлячи учнів з походженням української лексики, учитель повинен розповісти, що лексика постійно змінюється, хоча є й такі слова, які виникли в глибоку давнину і стійко зберігаються в активному словнику. Деякі слова виходять з ужитку, стають застарілими, деякі – тільки-но з'являються, збагачують лексичний склад мови. Варто акцентувати увагу учнів на розрізненні архаїзмів та історизмів, наголосити на особливостях авторських неологізмів [62, 177].

Зазначимо, вивчення лексики ґрунтується на таких основних принципах: позамовний; лексико-граматичний; семантичний; діахронічний (діахронний). Кожен із них забезпечує багатогранну роботу над словом [61, 167]. Позамовний, або екстралінгвальний, принцип вивчення лексики вимагає зіставлення слів з тими безпосередніми реаліями, які вони позначають. Лексико-граматичний принцип ґрунтується на зіставленні лексичного і граматичного значень слова й особливо допомагає в роботі над абстрактною лексикою. Згаданий принцип сприяє здійсненню взаємозв'язку лексики та граматики. Семантичний принцип актуалізується при вивченні багатозначних слів, синонімів, омонімів, антонімів. Відомо, що слова, вступаючи в різні семантичні зв'язки з іншими словами, формують лексичну парадигму. Щоб з'ясувати значення того чи того компонента цієї парадигми, треба зіставити їх, не виходячи за межі системи, тут на допомогу прийде семантичний принцип [61, 116]. Взаємозв'язок слова з історією народу оприявнюється при з'ясуванні його етимології. Діахронічний принцип допомагає в опануванні лексичної системи у її темпоральній протяжності.

Важливу роль в актуалізації знань та формуванні стійких лексичних навичок має методично релевантний підбір (для 5, 6 чи 10 класу) лексичних вправ як завдань, спрямованих передовсім на усвідомлення суті лексичних умінь. У вимірі реалізації дидактичних завдань лексичні вправи провідні методисти об'єднують в декілька типів, що передбачають: 1) з'ясування суті лексичного явища; 2) віднаходження явища, яке вивчається, серед запропонованих слів (у реченні, зв'язному тексті) за взірцем чи без нього; 3) добір прикладів, що ілюструють досліджуване явище; 4) групування лексичних явищ за певними ознаками; 5) заміна слів і висловів іншими; 6) лексичний аналіз (розбір); 7) складання речень і зв'язних текстів з використанням певного лексичного явища; 8) знаходження лексичних помилок, визначення їхніх типів причин виникнення та редагування [Див. про це: 61, 118].

Усі щойно перераховані аспекти мали б знайти своє втілення в тестових завданнях. На жаль, тут спостерігаємо певний дисбаланс між викладом матеріалу і системою вправ у шкільних підручниках та в літературі з підготовки до ЗНО / НМТ. Добір лексичних вправ залежить від змісту і специфіки лексичних понять, що вивчаються. Приміром, у процесі роботи над значенням слова важливу роль зараз відводять системі словниково-семантичних вправ. Ця система зорієнтована на закріплення у свідомості учнів семантизації нового для них слова, запам'ятовування семантичного поля, показ типової лексичної сполучуваності слова, вивчення семантичних зв'язків слова [69, 9]. В. Новосьолова у статті «Нові підходи до вивчення слова і його лексичного значення в школі» пропонує такі групи вправ, що корелюють із семантизацією слова:

І. Вправи, пов'язані з роботою над значенням слова: тлумачення лексичного значення слова (робота над словниковою статтею); розпізнавання слова за його тлумаченням; контекстуальна зумовленість синонімів і полісемійних лексем; моделювання семантичного поля слова, його синонімійного ряду, добір споріднених слів, якщо можливо – антонімів;

самостійне укладання словникової статті тощо. Опанування цього мікроблоку стане запорукою успішної роботи над текстом.

ІІ. Вправи, завданням яких є фіксація та виправлення лексико-семантичних і лексико-стилістичних помилок, а також на запобігання їм (уживання слова в невластивому йому значенні, хибна лексична валентність, стилістичний дисбаланс без відповідної інтенції, різнотипні тавтології і плеоназми). Важливий дидактичний аспект – демонстрація лексичної сполучуваності та сфери вживання.

ІІІ. Вправи, завданням яких є коректне вживанням слова в мікро- чи макроконтексті (самостійний добір словосполучень, які демонструють типову лексичну сполучуваність, складання речень за опорним словом чи декількома словами; створення цільових текстів [69, 9]. Велику увагу відводять словниково-семантичним вправам, які мають на меті засвоєння семантичних зв’язків слова («лексичної парадигми»).

Зараз приділяють велику увагу інноваційним вправам, що пов’язані, так би мовити, з операціями над словом (зі словом), тобто з алгоритмічними моделями навчання. Новосьолова пропонує такі види вправ: 1) знаходження в тексті до одного із значень багатозначного слова рядів – родо-видових; синонімійних, антонімійних, споріднених слів; 2) зіставлення двох видів полісемічного слова і визначення семантичного поля; 3) зіставлення двох значень багатозначного слова; 4) окреслення до різних значень багатозначного слова спільного семантичного поля [69, 9]. Хочемо зауважити, що слово тоді ввійде до активного словника учня, якщо він (учень) правильний спосіб його тлумачення, правильно поєднає слово в процесі семантизації з іншими словами та коректно (у властивому значенні) використає у власному мовленні.

Збагачення учнів лексичними знаннями відбувається впродовж усього навчального процесу в школі, однак основні відомості з лексики учні отримують у 5, 6 та 10 класах. У 5-му класі програмою передбачено вивчення таких тем із розділу «Лексика», як «Лексичне значення слова», «Однозначні й багатозначні слова», «Уживання багатозначних слів у прямому і переносному значеннях»,

«Лексична помилка», «Загальновживані і стилістично забарвлені слова», «Групи слів за значенням: синоніми, антоніми, омоніми», «Фразеологізми. Поняття про фразеологізм і його лексичне значення», «Джерела українських фразеологізмів», «Прислів'я, приказки, крилаті вирази, афоризми як різновид фразеологізмів», «Фразеологізми в ролі членів речення», «Походження (етимологія) слова». Учні ознайомлюються також із різними видами словників. На вивчення цих тем відповідно до стандарту відведено 11 годин [87, 34].

У шкільних підручниках за 5-й клас подається короткий виклад теоретичних відомостей, що супроводжується виконанням відповідних вправ. Здебільшого школярам пропонують з'ясувати лексичне значення поданих слів за тлумачним словником, згрупувати слова зі спільним значенням, знайти в тексті однозначні й багатозначні слова, слова з прямим і переносним значенням, з-поміж поданих слів виписати загальновживані або стилістично забарвлені, згрупувати слова у синонімічні ряди або дібрати синоніми, виписати антонімічні пари і самостійно дібрати антоніми, скласти речення із омонімами, розрізнити омоніми і багатозначні слова та ін. [22, 12]. Відповідно до програми учні в 5-му класі повинні уміти з'ясовувати значення слів самостійно і за допомогою тлумачного словника визначати значення слів у контексті, добирати синоніми, антоніми, омоніми й уживати їх у власному мовленні, визначати належність слів до певної лексичної категорії, користуватися тлумачним, перекладним, етимологічним, фразеологічним словниками, словниками синонімів, антонімів, омонімів, а також редагувати тексти з лексичними помилками [87, 35].

У 6-му класі запропоновано розглянути такі теми: «Групи слів за їх походженням: власне українські й запозичені (іншомовного походження) слова», «Ознайомлення із тлумачним словником української мови та словником іншомовних слів», «Активна і пасивна лексика української мови: застарілі слова (архаїзми й історизми), неологізми», «Групи слів за вживанням: загальновживані та стилістично забарвлені слова, діалектні слова, професійні слова і терміни, просторічні слова, жаргонізми. Офіційно-ділова лексика» [87, 48]. У шкільних підручниках для 6-го класу дібрані відповідні види вправ, що стосуються

зазначених тем: виписати з тексту власне українські та запозичені слова, дібрати до іншомовного слова український відповідник, поділити запропоновані слова на архаїзми та історизми, знайти у тексті й виписати історизми, архаїзми, неологізми, згрупувати слова і словосполучення за стилістичним критерієм (суспільно-політична, наукова, офіційно-ділова лексика), знайти діалектні слова, визначити у тексті терміни і професійні слова, виписати з тексту просторічні слова, жаргонізми, вульгаризми, пояснити їхнє значення тощо [23].

Як зазначено в програмі, учень 6-го класу повинен уміти визначати лексичне значення слова, групи слів за значенням, походженням, уживанням у мові; користуватися словником іншомовних слів; використовувати у власному мовленні вивчені пласти лексики; визначати стилістичну роль діалектизмів, професійних слів, термінів, архаїзмів, історизмів, неологізмів у художніх та науково-публіцистичних текстах; редагувати тексти з лексичними помилками; складати висловлювання про професію з описом процесів праці; брати участь у розігруванні діалогів за певною ситуацією в офіційно-діловому стилі [87, 49].

У 10-му класі на вивчення лексики та повторення і систематизацію відомого учням з цього розділу програмою відведено до 10 годин. Передбачено актуалізацію знань з таких тем: «Слово і його лексичне значення», «Стилістично нейтральна лексика; емоційно й експресивно забарвлені засоби, що надають мовленню певного стильового відтінку (ласкаве, іронічне, урочисте та ін.)», «Специфічно побутова лексика; професійно-виробнича лексика; наукова і ділова лексика; просторічні слова; діалектні, застарілі, запозичені слова. Неологізми, їх стилістичні функції»; «Лексико-стилістичні синоніми і їх види (контекстуальні синоніми, перифрази); переносне значення слів; тропи (порівняння, метафора, епітет, метонімія, синекдоха, персоніфікація, гіпербола, алегорія). Антоніми. Пароніми». Також подаються теми із культури мовлення: «Лексичні норми – використання слів у властивому їм значенні та правильне поєднання слів за змістом у словосполученні і реченні», «Запобігання недоречному вживанню емоційно забарвлених слів, невиправданому використанню просторічних,

діалектних, запозичених слів та анахронізмів», «Запобігання неправильному чи неточному використанню в мовленні паронімів» [87, 124].

Вивчення цих тем супроводжується виконанням вправ на кшталт: визначити стильовий відтінок уривків текстів; пояснити лексичне значення діалектизмів, стилістичну роль архаїзмів, історизмів, неологізмів; визначити стилістичні функції запозичених слів, термінів, професіоналізмів; пояснити роль синонімів у мовленні; визначити стилістичні синоніми, прийоми вживання синонімів; виписати загальномовні та контекстуальні синоніми; визначити в реченні перифрази, тропи (епітет, порівняння, метафора, метонімія, синекдоха, персоніфікація, гіпербола, алегорія); з'ясувати стилістичні прийоми використання антонімів; визначити в тексті загальномовні та контекстуальні антоніми та ін. [24].

Учень 10-го класу повинен уміти визначити роль і доречність використання в тексті стилістично забарвлених лексичних, фразеологічних засобів мови, їхню стилістичну функцію; розрізняти лексичні, фразеологічні синоніми; правильно проводити синонімічну заміну з метою поєднання тієї чи тієї стилістичної ознаки; розпізнавати тропи і визначати їхню роль та доречність використання в текстах різних стилів мовлення; додержуватися лексичних норм української літературної мови. На жаль, у програмі 11 класу не передбачено жодної години на повторення з розділу «Лексика, фразеологія» [87, 125].

Знання, отримані з лексики в школі, є важливою передумовою успішного складання учнями зовнішнього незалежного оцінювання після закінчення 11-го класу, адже в комплексі тестів ЗНО / НМТ міститься значна кількість завдань із розділу «Лексика». Докладніше цей аспект розглянемо в другому розділі роботи.

1.2. Фразеологізм як мовно-ментальна та мовно-культурна одиниця. Основні аспекти класифікації та систематизації

Збагнути душу народу, його багатовіковий історичний шлях просторами століть і навіть тисячоліть, його звички, традиції, обряди, ритуали, прагнення і мрії, неповторні поведінкові стереотипи допомагають характерні для його мови

поєднання слів – фразеологізми. У фразеологічних одиницях у лаконічній, згорнутій до двох чи трьох слів формі експліковане національне мислення й національні долі, утілене й розуміння світу, ситуацій життя. У фразеологізмах омовлено глибокі й масштабні сенси, потужні емоції, ФО надають думці влучності, дотепності. Українська мова, за визначенням В. Забіяки, «володіє невичерпними скарбами метафоричного, експресивного слова, передовсім слова усталеного». Фразеологізми – джерело лінгвоментальної неповторності культури, саме вони додають сили й гнучкості філософській думці, виступають її своєрідною квінтесенцією [Докл про це див.: 38].

У найбільш загальному сенсі, фразеологізми (грец. phrasis – мовний зворот і logos – слово) – стійкі, цілісні, семантично нерозкладні сполучення слів (словосполуки), що відтворюються в мовленні як готові формули. Їхній зміст завжди інший, аніж семантика поєднаних у них компонентів: *сам собі голова (пан, господар)* – вільний, ні від кого не залежний, *під серп проситься* – доспілий, дозрілий, *не знає, що вчора їв* – забудькуватий; *через дорогу навприсядки* – про далекого родича або про відсутність родинних зв'язків, *робітник до готової миски* – дармоїд, *згубити з очей* – перестати бачити, *лизати халяви* – підлабузнюватися, *де Сидір козам роги править* – дуже далеко, *лобом у лоб* – впритул, *до нових віників* – дуже довго, *до рубчика промокнути* – зовсім, повністю. У мовленні ФО інтенсифікують образність, емоційність, дискурсивну експресію, додають висловам розмаїтих нюансів – іронії, гумору, насмішки, сарказму тощо; відтворюють рельєфні семантичні обертони, Важливо наголосити, що жоден мовний стиль не обходиться без ФО. Звісно, домінують вони в художньому, публіцистичному, розмовному, де основна їхня функція – образна експлікація. В офіційно-діловому стилі фраземи мають на меті уніфікувати способи спілкування, зробити його однозначним, стандартизованим, клішованим. У науковому стилі фразеологізми функціонують як термінологічні сполуки з максимально послабленою образністю, що позначають одне поняття (***слонова стопа, роза вітрів, втомленість металів***). Найбільш експресивними, дотепними, вербально віртуозними, що більше – із розлогими синонімічними

рядами, ФО є в живому мовленні, у ситуаціях невимушеної, спонтанної комунікації. Згадані фразеологізми мають виразну регіональну маркованість. Прикметно, що попри виразну стильову зумовленість і різні джерела походження, фразеологізми мають низку спільних атрибутів. Ідеться про відтворюваність, стабільність лексичного складу, фіксований порядок слів, десемантизація компонентів ФО (тут важливо наголосити, що слова, які входять до складу фраземи, самі по собі часто нічого не означають або ж становлять пасивний фонд), виконання однієї синтаксичної функції. Фразеологізми, як і слова, можуть вступати в синонімічні та антонімічні відношення з іншими усталеними словосполуками чи словами, а також бути омонімами: ***впіймати облизня – залишитися з носом*** (синоніми), ***добрий кожух – латана свитина*** (антоніми), ***бити чолом*** (розвиток омонімічних значень).

Уже йшлося про те, що фразеологізми виконують ту саму синтаксичну роль, тобто є одним членом речення: *Може, Підіпригора вже накликав лихо на його голову. Коні вдарили з копита – і під ними задзвеніла прихоплена березневим морозцем земля* (присудки). *А за цим парубком усе золоті верби ростуть. Добре, коли бере верх здоровий глузд. Христова невіста залишилася вірною обітниці* (підмет, граматична основа). *Швидкий експрес тихою ходою рухався напівзруйнованим мостом* (обставина). *А дівчина на самій порі так і вабила парубків нетутешніх* (означення). *Хотів багатства, а дістав дулю з маком* (додаток). *Пошитий у дурні* (означення), *стріляним горобцем* (обставина) *вхопишся за соломинку* (присудок) *і вискочиш на сухе* (присудок), *наче козак з маку* (обставина). Загальне уявлення про синтаксичну роль фразеологізмів учні отримують у 6 класі, більш усвідомлено сприймають цю тему в 10 класі, оскільки вже мають сформовані синтаксичні навички (за програмою тему «Головні і другорядні члени» речення вивчають у 8 класі.

Природно, фразеологічний фонд української мови, як і будь-якої іншої, формувався впродовж багатьох століть і навіть тисячоліть, левова частка стійких словосполук виникла з вільних поєднань слів: у висліді процесу тривалої метафоризації та перенесення фразеологізми поступово втратили свою первинну

семантику і в нових контекстах набули вторинної, нової. Дітям потрібно також наголосити, що основними джерелами української фразеології є:

1) побутове мовлення, безпосередній досвід стосунків у мікроспільноті: (*розвидняється в голові, на кінський великдень, куряча пам'ять, тримати язик за зубами, мов ухопив хапій, мухами годований, робити з губи халяву)*;
2) вислови видатних людей, що стали крилатими (*бути чи не бути, усе своє ношу із собою, лихо з розуму, фарбований лис*);
3) ремісничо-професійна діяльність людини (*ловити окунів, між молотом і ковадлом, втяти полу, коронний номер, прокладати першу борозну, де борошно, там порошно, білими нитками шито*);
4) Святе Письмо (Біблія) (*манна небесна, офірний цап, юдоль плачу, єрихонські труби, альфа і омега, вавилонське стовпотворіння, нести хрест, валаамова ослиця*);
5) антична культура: міфологія, література, історичний досвід (*еолова арфа, скринька Пандори, дамоклів меч, яблуко розбрату, перейти рубікон, золоте руно, бочка Данаїд, гордіїв вузол*);
6) українські звичаї, традиції, обряди (*піднести гарбуза, розбити глек, стати на рушник, хліб-сіль забути, пов'язати рушниками, піч колупати, до третіх півнів*);
7) каламбури, анекдоти, жарти (*дивитися свердлом, старий ловець двоногих овець*, *любити, як дід собаку на перелазі, намолов сім мішків гречаної вовни,сон рябої кобили, майстер до чужих тайстер*);
8) народна творчість (*вітром підбитий, соломою підшитий*, *шити-білити – завтра Великдень, як Пилип з конопель, за царя Гороха, язиката Хвеська, носитися, як з писаною торбою*);
9) переклади іншомовних висловів, чи так звана міжсистемна транспозиція (*золота середина, вогнем і мечем, вищий світ, людина, яка саму себе зробила*, *буря у склянці води*);

10) науково-термінологічні звороти з послабленою образністю (*торріччеллієва пустота*, *броунівський рух, адамове яблуко*).

Для структури фразеологізмів характерна змістова цілісність і сталість, спонтанна відтворюваність. За компетентним складом (кількістю компонентів) і специфікою граматичних зв'язків у шкільній практиці розмежовують такі основні види:

1) фразеологізми, що дорівнюють одному слову, чи так звані прецедентні номени (*Кассандра, Ікар, Антей, Отелло, Соломон, Дон Жуан, Нарцис*, *Дон Кіхот, Прометей, Мінотавр, Мойсей, Вавилон, Армагеддон*);
2) ФО у формі словосполучення (*слабий на голову,вивести на путь праведну,чужа кров, ребрами світити, заткнути за пояс, проворний на язик, ловлю на слові, зривати маску, на шматки порвати*; *бистрий на слово*, *голова не на продаж, розумом високий*);
3) фразеологізми-речення (*Тепер мені не до солі, коли грають басолі. Живуть, як кішка з собакою. Льоду* (*снігу*) *серед зими в нього не випросиш. Тиха вода греблі рве.*).

В аспекті актуалізації аксіологічної лінії програми хочемо зазначити, що у фразеологізмах головно віддзеркалюються світогляд, духовність, ментальність, естетичний світ, етична культура людини, її пріоритети Вміле використання їх надає мовленню масштабу й глибини, увиразнює його суть, потужно відлунює в думках і почуттях мовно розвиненої особистості [Див про це: 38, 3 – 6].

1.2.1. Аналіз методичної літератури про особливості вивчення фразеології в шкільному курсі української мови

Системне вивчення лексики та фразеології здійснюється у 5, 6 та 10 класах ЗЗО й передбачає актуалізацію знань початкових навичок, які учні здобули в початковій школі. Необхідно наголосити, що фразеологізми – це не лише окраса мови, а й стилістичний засіб влучної, яскравої і дотепної передачі думки. «Скарбом нашої мови і народного досвіду» називав Іван Франко фразеологію. У процесі вивчення фразеології на уроках української мови основну увагу треба

зосередити на тому, щоб учні насамперед розрізняли ФО і вільні словосполучення, а також допомогти усвідомити їхнє значення й стилістичну роль, системно та цілеспрямовано збагачувати фразеологічний запас учнів, випрацьовуючи навички активно послуговуватися ним. Свого часу великий педагог В. Сухомлинський радив «на кожному кроці записувати по два-три нових фразеологічних звороти, які б збагачували мову школярів». Отже, на думку методистів,праця над фразеологією повинна супроводжувати вивчення всього курсу мови. Необхідно фразеологію, зокрема прислів'я, широко використовувати як дидактичний матеріал при вивченні різних розділів шкільного курсу мови [64, 185]. Ми цілком поділяємо загальні методичні рекомендації, але ці твердження вже застаріли і не відповідають вимогам часу, тим паче методиці підготовки до ЗНО / НМТ На жаль, фахова методика тут суттєво відстає від новітніх технологій навчання, головно інформаційних та мережевого контенту, й актуалізації опорних знань із активним залученням згаданих інноваційних форматів.

Скажімо, автори вже цитованого підручника з методики зазначають, що «вивчення лексики і фразеології потребує використання наочних посібників, які б допомогли усвідомити й відчути багатство словника української мови, основні лексичні прошарки, що виділяються за різними критеріями, стилістичну роль лексики і фразеологічних одиниць». Наочними посібниками з лексики і фразеології насамперед є різні види таблиць і схем, зокрема таблиці фразеологізмів, різних за своєю структурою, співвідносних зі словосполученнями і реченнями. Якщо фразеологізми співвідносні зі словосполученнями, то слід згрупувати їх, виходячи із способу зв'язку слів та приналежності стрижневого слова до лексико-граматичної категорії.

Доречними будуть і таблиці синонімійних рядів фразеологізмів та таблиці крилатих висловів видатних письменників, а також фразеологізмів, що виникли в наш час [64, 188 – 189]. На етапі підготовки до ЗНО / НМТ така наочність матиме мінімальний пізнавально-систематизаційний ефект: комп'ютеризований освітній простір потребує адекватної наочності та залучення численних

дидактичних сайтів і доступних навчальних платформ. Школярі, засвоюючи фразеологічні поняття, розвивають увагу до усталеної одиниці і її значення, збагачують особистий вокабуляр.

Одним із продуктивних способів засвоєння лексики і фразеології на уроках української мови є виконання тестових завдань. Звісно, у сучасній школі тести використовують як форму контролю (поточного чи підсумкового), екстрапольовану на підготовку до ЗНО / НМТ, але навчальні тестові завдання тільки зрідка пропонують учням, хоча вони й передбачають експлікацію інтелектуальних та творчих можливостей дитини.

1.2.2. Методичні аспекти і прийоми вивчення фразеології (критичний огляд підручників для 5 і 10 класів)

У цьому підрозділі маємо на меті стисло висвітлити змістову складову шкільних підручників (розділ «Фразеологія») за 5 та 10 клас, а також критично осмислити комплекс вправ та контрольних питань. У шкільних підручниках за 5 клас висвітлено такі основні теоретичні моменти: предмет і об’єкт фразеології, синтаксична роль фразеологізмів, стилістична роль, акцентовано на тому, що фразеологічними одиницями є прислів’я, приказки, крилаті вислови, афоризми; фразеологізми, як і слова, можуть вступати в синонімічні та антонімічні відношення [37].

Стилістична роль фразеологізмів залежить від джерела його походження. Фразеологізми можуть вживатися в текстах різних стилів, зокрема в художніх творах, в усній народній творчості, мові газет, у розмовному мовленні. Залежно від того, де використовується фразеологізм, він може належати до розмовно-побутових, народнопоетичних чи книжних фразеологізмів. Наприклад: *Поспішиш – людей насмішиш* (розмовно-побутовий фразеологізм); *темная темниця* (народнопоетичний фразеологізм); *танталові муки, варфоломіївська ніч* (уживається в так званих книжних стилях, бо виникли на писемній основі).

До фразеологізмів належать прислів’я, приказки, крилаті вислови та афоризми. Варто звернути увагу на загальні визначення одиниць паремійного

плану, оскільки в тестовому матеріалі підсумкових атестацій вони представлені досить часто, окремі з них належать до рідко вживаних. **Прислів'я** – влучний образний вислів, що має повчальний зміст і висловлює завершену думку: *Який жених, такі його бояри. Посієш вчасно – матимеш рясно*. *Друзів пізнаєш у біді. Без діла слабіє сила, Порожній колос угору пнеться, а повний додолу гнеться. Чужими руками добре жар загрібати. Яке їхало, таке здибало. Як не буде Галя, то буде другая.* **Приказка** – образний вислів, часто дотепний, близький до прислів'я, але без повчального змісту (моралі): *Ні пава ні ґава. Не мала баба клопоту. Не кажи гоп. Як мокре горить. Слово не горобець.* **Крилаті вислови** – загальновідомі влучні звороти мови, джерело яких може бути встановлене: *лихо з розуму, злий геній; олімпійський спокій, імперія зла, холодна війна, гібридна війна, війна компроматів, право на владу, небесне військо, тіні минулого*. **Афоризм** – узагальнена, глибока думка певного автора. Наприклад: 1 *Борітеся – поборете* (Тарас Шевченко). 2. *Нам пора для України жить* (Іван Франко). 3. *Заговори, щоб я тебе побачив* (Сократ). 4. *Маємо те, що маємо* (Леонід Кравчук). 5. *Тіні забутих предків* (Михайло Коцюбинський).

Фразеологізми надають образності висловлюванню, уживаються для рельєфного змалювання описуваних подій, картин чи характерів героїв, створення гумористичних чи невимушених комунікативних ситуацій. У підручнику наведено перелік питань для контролю рівня засвоєння теоретичного мінімуму.

Подумайте і дайте відповіді:

1. Що вивчає фразеологія?
2. Які джерела української фразеології?
3. Які фразеологізми називаються розмовно-побутовими?
4. Де використовуються народнопоетичні фразеологізми?
5. Які фразеологізми називаються книжними, де вони використовуються?
6. Яка відмінність між прислів'ям і приказкою? Наведіть приклад.
7. Що таке крилаті вислови? Наведіть приклади.

8. Яким словником треба користуватися, щоб з’ясувати значення фразеологізму? [75, 225 – 226].

У підручнику, авторами якого є С. Єрмоленко та В. Сичова, теоретичний матеріал узагальнено у вигляді таблиці [37, 169].

<table>
<tr><td colspan="3">Фразеологізм – неподільне, стійке словосполучення,
яке можна замінити одним словом
Фразеологізми
За походженням (етимологією) поділяються на:</td></tr>
<tr><td>Сталі вислови з усної народної творчості, побутової мови: байдики бити, вовки-сіроманці, ґав ловити, на городі бузина, а в Києві дядько</td><td>Сталі вислови з професійної мови: чорним по білому, грати першу скрипку</td><td>Вислови видатних людей: Чий хліб і праця, того і земля (Леся Українка)</td></tr>
</table>

Серед завдань для самоперевірки є і тести різного змісту, щоправда, їхній формат не конче корелює із тестами зовнішніх атестацій та не відповідає їхнім вимогам (одна правильна відповідь з чотирьох, одна правильна відповідь із п’яти та завдання на відповідність). Ось, до прикладу. Виберіть правильну відповідь (одну з трьох).

1. Фразеологізми – це:
А слова, що мають спільний корінь;
Б слова з протилежним лексичним значенням;
В стійкі сполучення слів.

2. Фразеологізми використовують у таких стилях:
А розмовному, художньому, офіційно-діловому;
Б художньому, науковому, офіційно-діловому;
В розмовному, художньому, публіцистичному.

3. Фразеологізм *як горохом об стіну* означає:
А боляче;
Б голосно;
В ніяк не реагує.

4. Синоніми до вислову *як кіт наплакав* є:
А енергійно;
Б дуже мало;
В як з козла молока.

Цінним у контексті загального розвитку та в плані формування філологічної компетентності є Словник фразеологізмів, наведений у Додатках до шкільного підручника для 5 класу.

У шкільному підручнику для 10 класу [90] теоретичний матеріал висвітлено з наукових позицій і досить ґрунтовно. Зокрема, акцентується на тому, що словосполучення поділяються на **вільні і стійкі**. У **вільному словосполученні** слово не втрачає свого лексичного значення при творенні нового словосполучення (*жвавий хлопець, жвава дитина, жваве зайченя, жвава розмова, жваво говорить, жестикулює)*. Далі йдеться про поділ **стійких (усталених) словосполучень** на термінологічні та фразеологічні. Наголошується, що термінологічні словосполучення – це назви певних понять – науки, техніки, мистецтва: *торрічеллієва пустота* (вакуум); *дзвінкі приголосні, іменний складений присудок; романський стиль*, *роза вітрів*, *турецьке сідло* (анатомічне поняття), *втомленість металів* (механіка). Далі увага зосереджується на стійких словосполученнях, зокрема на тому, що стійкі словосполучення складаються з двох і більше слів, функціонують у мові в готовому (прецедентному) вигляді і здатні відтворюватися у свідомості людей, тобто на **фразеологізмах.** Саме за ФО закріплені вже певні значення, які не тотожні значенню слів, що до них входять. Фразеологізмам властиві такі атрибути, як семантична неподільність; відтворюваність у готовому вигляді; наявність емоційно-експресивного забарвлення; здебільшого переносне слововживання; стійкість граматичних категорій та усталеність словопорядку; тотожність синтаксичної функції для всіх його компонентів [Див. про це: 90, 224].

У підручнику для 10 класу окремий теоретичний блок становить підрозділ, присвячений докладному висвітленню матеріалу про типи фразеологізмів за ступенем семантичної злютованості компонентів. Наводимо фрагмент статті підручника. «Розрізняють три типи фразеологізмів: 1) **фразеологічні зрощення (**або **ідіоми)** – найстійкіші, семантично неподільні сполучення слів, загальне значення яких не випливає із значення їхніх компонентів. Наприклад: *пекти*

раків – червоніти; гарбуза дати – відмовити; 2) **фразеологічні єдності** – семантично неподільні фразеологізми, цілісне значення яких умотивоване значення компонентів. Наприклад: *біла ворона, прикусити язика, дихати на ладан;* 3) **фразеологічні сполучення** – це фразеологізми, до складу яких входять слова, з яких одне є вільним, а друге – з так званим зв'язаним значенням, причому цілісне значення фразеологізму випливає зі значення компонентів. Наприклад: *брати участь; насупити брови; покласти край.* Окрему групу становлять **фразеологічні вирази** – стійкі за своїм складом і значенням одиниці, які складаються зі слів з вільним лексичним значенням і відтворюються в мові. Це приказки, прислів'я та крилаті вислови. Приміром: 1. *Як дбаєш, так і маєш.* 2. *Серце – не камінь*. 3. *Інші часи – інші пісні* (Н. Буало)» [90, 224 – 225]. Зазначимо, що ця класифікація ФО зараз у шкільному курсі української мови не актуальна.

Після ґрунтовного викладу теоретичного матеріалу, поданого під рубрикою «Мовознавчі студії», наведено низку різнотипних вправ на закріплення та актуалізацію отриманих на попередньому етапі знань. Вправи передбачають роботу з Фразеологічним словником української мови, а також визначення типів фразеологізмів, моделювання мовленнєвої ситуації з використанням усталених одиниць та складання розповіді гумористичного характеру з використанням за одним із поданих фразеологізмів. Подаємо взірець вправи, умовою якої передбачено пояснення значення фразеологізмів та визначення їхніх типів.

Вправа **505.** Поясніть значення фразеологізмів, користуючись «Фразеологічним словником української мови». Визначте їхній тип. *Бувати в бувальцях; купити кота в мішку; серед зими льоду не випросиш; не нюхати пороху; жаль бере; валяти хвостом; позичати в Сірка очей; іти у світ за очі; наріжний камінь; вивести на чисту воду; як Пилип з конопель; пасти задніх; яблуку ніде впасти; передати куті меду; впасти в око; море по коліна; глека розбити* [90, 225].

Наступний блок присвячений основним ознакам фразеологізмів та джерелам української фразеології, щоправда матеріал наведено дещо спорадично, без акцентування традиційних груп, хоча коректно: *орати перелоги, варити воду* – трудові процеси; *на живу нитку, розмотати клубок, брати в лещата; зняти полуду з очей* – виробництво; *увіходити в роль, коронний номер* – мистецтво; *схрещувати мечі, не нюхати пороху, брати рубіж* – військова справа; *давати гарбуза, облизати макогона, пускатиману* – звичаї і вірування; *заяча душа, хитрий лис, звити гніздо* – світ тварин [90, 230].

Фразеологізми, джерелом яких є антична література (культура) та Біблія, подаються в блоці іншомовних запозичень та інтернаціональних сталих зворотів. Наприклад: *буря у склянці води; «буря й натиск», ідея фікс, медовий місяць*. В окрему групу виділено висловлювання видатних осіб (філософів, письменників, учених, політиків), тобто **крилаті вислови**. Приклади, як бачимо, не надто вдалі 1. *Краще вмерти стоячи, ніж жити на колінах* (Д. Ібаррурі). 2. *Без надії сподіваюсь* (Леся Українка) [90, 230]. У рубриці «Практикум» наведено низку вправ на закріплення.

Вправа **514.** Визначте джерела походження фразеологізмів

1. *Комар носа не підточить; знати собі ціну; лити воду на чужий млин; мати ґрунт під ногами; заварити кашу; легкий хліб; ґав ловити; скатертю доріжка; закидати вудку; птиця високого польоту; альфа й омега.*
2. *Вогонь в одежі слова. Не минайте ані титли, ніже тії коми. В сім'ї єдиній, в сім'ї вольній, новій. Смутно, що не можеш ти своїм життям до себе дорівнятись* [90, 230].

.

А ось під гаслом «Перлини фразеології» наведено афоризми, які сприяють загальному розвитку учнів, розширюють їхній культурний тезаурус.

З'ясуйте, хто автор кожного з висловів, які стали крилатими.

Запам'ятайте ці вислови, доречно вживайте їх у мовленні.

1.Учіться, брати мої, думайте, читайте…	Вольтер
2.Усі жанри хороші, крім нудного.	Т.Шевченко
3. Я маю в серці те, що не вмирає…	Леся Українка
4. Найбільша розкіш на світі – це розкіш людського спілкування.	І.Франко А.де Сент-Екзюпері

5. Книги – морська глибина…[90, 231].

Вельми важливим в аспекті підготовки до зовнішніх атестацій є тематичний блок, присвячений багатозначності, синонімії та антонімії фразеологізмів. Зокрема зазначається: як і слова, фразеологізми можуть бути багатозначними, вступати в синонімічні відношення з іншими фразеологізмами і словами. Наведено приклад полісемантичної ФО *роззявити рота*, що в контекстах може реалізувати 4 основні значення: «відкрити рота», «втратити пильність», «здивуватися перед кимось», «сваритися». Зазначено, що фразеологічна синонімія – явище досить поширене (*обібрати до нитки, обдерти як липку, останню сорочку зняти, пустити з торбами*). Фразеологізми можуть вступати і в антонімічні відношення: *розпустити язика – води в рот набрати, припустити (за кимось) – тягнути ноги, виплисти на поверхню – піти на дно, гаряча голова – холодний розум* [90, 233]. Наводимо вправи, подані на закріплення фразеологічної синонімії та антонімії.

Вправа **523.** Доберіть фразеологізми-антоніми до поданих**.**

1.Вести перед. 2. Не варить баняк. 3. Кури не клюють. 4. Вирватися з лап. 5. Тягнути лямку. 6. Зарубати на носі [90, 234].

За Програмою 10 класу передбачено також ознайомлення зі стилістичним аспектом фразеології (уживання фразеологізмів у різних стилях). Актуалізуються питання стильового призначення ФО. Зазначено, що кожен стиль мовлення має свій значний запас фразеологізмів. Стильове використання фразеологізмів залежить передовсім від наявності чи відсутності емоційного забарвлення в ньому. **Нейтральні,** чи так звані міжстильові фразеологічні звороти, доречні в усіх стилях мовлення (*вогнище культури, посіяти іскру, вести перед, рада й порада).* **Емоційно забарвлені** фразеологізми використовуються в художньому, розмовному та публіцистичному стилях. Наприклад: фразема *мокра курка* (безвільна людина) має зневажливе забарвлення; ФО *важка артилерія* (неповоротка, незграбна людина) чи *на двох дишлях (чотирма кіньми) їде* (дволичний, нещирий, підступний), *не вартий сухої гіллі* (підлий, безхарактерний) носять чітко виражений іронійний чи оцінно негативний відтінок.

Стилістичні функції фразеологізмів залежать також від джерел їхнього походження, чи гносеологічно-культурних витоків та аксіологічних пріоритетів. На цій підставі вони поділяються на розмовно-побутові, народнопоетичні (художні) й книжні. Проаналізувавши шкільні підручники, доходимо невтішного висновку, що саме стилістичному аспекту фразеології приділяється за браком часу й насиченості програми на уроках української мови найменше уваги, а саме вони відіграють особливу роль у становленні мовної особистості, її лінгвальної гнучкості та креативності. **Розмовно-побутовим** ФО притаманна певна вільність, інтимність, експресія, актуалізована оцінність, ментально-культурна релевантність, яскраве позитивне чи негативне забарвлення, розвинена синонімія та потенційна антонімія, скажімо: *облизня впіймати* (*вхопити шилом патоки*), *сон рябої кобили* (*на вербі груші, на осиці кислиці, намолоти сім мішків гречаної вовни*); *утерти носа; ні до кола ні до плота* (*не вміє коневі хвоста зав'язати, не вміє шила загострити*); *без задніх ніг; до нових віників; на здогад буряків; вилами по воді писано;притуляти горбатого до стіни;псові очі продав.*

Книжні фразеологізми виникли на писемній основі і використовуються в книжних стилях. «Це сталі словесні формули та штампи ділових паперів (*договірні сторони, доповідна записка*), крилаті вислови (*олімпійський спокій, ахіллесова п'ята, лебедина пісня*) і афоризми (*«Очі дружби рідко помиляються»* – Вольтер), термінологічні словосполучення (*адамове яблуко, північне сяйво, неповне речення*). У публіцистичних і художніх текстах ФО часто видозмінюються (трансформуються), що слугує засобом експресії, комічності, гри словом, парадоксальності вислову тощо. Наприклад: *Як бути – ось у чім питання* [Див про це: 90, 237 – 238].

Наприкінці розділу в рубриці «Назустріч тестуванню» подано узагальнювально-контрольні тести і вправи, зміст яких не викликає жодних застережень, але немає завдань на відповідність, хоча саме в такому форматі вони найчастіше виносяться на ЗНО / НМТ. Наводимо взірці цих завдань.

1. Визначте, у якому рядку словосполучення є фразеологізмами:
А уважно дивитися, читати повість, перейти вулицю, говорити навмисне;
Б дотепний чоловік, балакуча жінка, покірна людина, вродлива дівчина;

В писана красуня, западати в душу, легкий хліб, переливати з пустого в порожнє;
Г зазнати поразки, піймати рибу, крутити гайку, гнути залізо.

2. З'ясуйте, у якому рядку фразеологізми становлять синонімічний ряд:
А пасти задніх, правити теревені, ґав ловити, зуб за зуб;
Б зривати маску, відкривати очі, хоч у вухо бгай, палиця плаче;
В ні пари з уст, мов у рот води набрав, тримати язик за зубами, грати в мовчанку;
Г від серця відлягло, кров з молоком, впасти духом, рукою подати.

3. Антонім до вислову *стояти як пень:*
А стояти на власних ногах;
Б стояти на краю безодні;
В бігти стрімголов;
Г сидіти склавши руки.

4. Визначте, у якому рядку подано фразеологізми, джерелом походження яких є події з життя мисливців:
А дати фору, прокладати дорогу, бити ключем, бити чоботи;
Б брати тайм-аут, рятівне коло, вити вовком, повісити носа;
В летіти з усіх ніг, рвати і метати, рвати на шматки, сон у руку;
Г ганяти як солоного зайця, на ловця і звір біжить, як загнаний звір, стріляна птиця.

5. Знайдіть рядок фразеологізмів власне українського походження:
А альфа і омега, хоч греблю гати, манна небесна, гордіїв вузол;
Б вовк в овечій шкурі, земля обітована, побиття немовлят, Ноїв ковчег;
В гарбуза дістати, не до жартів, світ макітриться, ні за цапову душу;
Г дамоклів меч, геркулесові стовпи, ідея фікс, синя панчоха [90, 240 – 241].

Як уже зазначалося, фразеологізми порівняно зі словами є складнішими за значеннєвою структурою номінативними одиницями. Вони як специфічна система одиниць лексичного (радше – проміжного) рівня мови об'єднуються такими типологічними ознаками: семантичною цілісністю (значеннєвою нерозчленованістю), спонтанною відтворюваністю в комунікативних процесах (усному і писемному мовленні), розчленованою (надслівною) будовою (структурою). Цю багатоаспектність слід враховувати у процесі **фразеологічного аналізу**, який передбачає з'ясування основних параметрів ФО – семантичних, граматичних, генетичних, стилістичних. Наводимо схему повного фразеологічного аналізу: 1.Записати фразеологізм. 2. З'ясувати значення фразеологізму. 3. Визначити тип: семантичний, структурно-граматичний,

морфологічний, генетичний. 4. Вказати стильові ознаки. 4. Дібрати фразеологічні синоніми, антоніми (зазначити, якщо є, омонімійні відношення).

Взірець фразеологічного аналізу:

1. *Теревені правити*.
2. Значення: «базікати, говорити щось пусте, марнословити».
3. Тип: фразеологічне зрощення, фразема, дієслівна, народного походження.
4. Розмовно-побутового характеру.
5. Синоніми: *ляпати (лопотати, ляскати, плескати, молоти, плести) язиком, чесати язиком, точити ляси, переливати з пустого в порожнє; антоніми: прикусити язика, як у рот води набрав, як заціпило, справляти мовчанки, подавитися язиком* [59, 33 – 34].

Отже, учень 10-го класу повинен уміти визначити роль і доречність використання в тексті стилістично забарвлених фразеологічних засобів мови, їхню стилістичну функцію; розрізняти лексичні та фразеологічні синоніми; правильно проводити синонімічну заміну з метою поєднання тієї чи тієї стилістичної ознаки; розпізнавати тропи і визначати їхню роль та доречність використання у текстах різних стилів мовлення; додержуватися фразеологічних норм української літературної мови. На жаль, у Програмі 11класу (академічного і профільного рівнів) не передбачено жодної години на повторення з розділу «Фразеологія» [87, 125]. Знання, отримані з фразеології в шкільному курсі української мови, є важливою передумовою успішного складання зовнішніх атестацій після закінчення 11-го класу, адже в комплексі тестів ЗНО / НМТ передбачено обов’язкове завдання (на відповідність) із розділу «Фразеологія».

Розділ ІІ. АВТОРСЬКА МЕТОДИЧНА КОНЦЕПЦІЯ НАВЧАННЯ ЛЕКСИКИ І ФРАЗЕОЛОГІЇ З ЕКСТРАПОЛЯЦІЄЮ НА ЗНО / НМТ

За останні десять-п’ятнадцять років побачила світ велика кількість різних посібників, довідників, збірників тестів, тестових завдань, що навіть претендували на статус універсальних видань. Одначе критичний огляд корпусу згаданих публікацій дає підстави для узагальнення, що більшість із них не завжди корелюють зі шкільною програмою; переобтяжені теоретичним матеріалом, який почасти надто ускладнений або, навпаки, спрощений, спримітизований. Перегляду потребують і самі тестові завдання (і з різних розділів мови, і комплексні), трапляються фактичні помилки, різночитання й різнотлумачення, підходять дві або й більше відповідей. Не варто також вводити й ті моменти, які в мовознавчій науці розглядаються як дискусійні, не до кінця внормовані, передовсім це стосується орфографічного блоку. Оскільки нашою метою є випрацювання певної методичної моделі підготовки до ЗНО / НМТ із розділу «Лексика, фразеологія», пропонуємо власну навчально-методичну парадигму інтенсивної актуалізації знань і сформованих компетентностей, яка включає такі основні моменти: 1) лаконічний виклад теоретичного матеріалу з конкретних підрозділів; 2) виклад у формі таблиці, що передбачає актуалізацію опорних моментів мікротеми; 3) низку різнотипних тестових завдань закритої форми. Оскільки запропонована модель ще не пройшла достатньої апробації (окремі моменти використано під час проходження педагогічної практики в загальноосвітній школі в10 класі під час вивчення тем з розділу «Лексика, фразеологія»), то можемо вважати її лише початковим етапом формування загальної лексико-фразеологічної компетентності учнів та абітурієнтів в аспекті підготовки до зовнішніх атестацій. Виклад теоретичного матеріалу «Опорні таблиці і схеми та тестові завдання» відповідають Програмі зовнішнього незалежного оцінювання з української мови і літератури.

2.1. Актуалізація знань з теми «Лексика, лексикологія, поняття про лексичне значення слова». Однозначні і багатозначні слова

При повторенні цієї вступної теми «Лексика» необхідно звернути увагу на такі теоретичні моменти: лексика у вузькому й широкому розумінні, предмет лексикології, лексичне значення слова, особливості роботи з тлумачним словником, Словником української фразеології, Словником синонімів, Словником антонімів, Словником паронімів, Універсальним словником. Далі конспективно викладаємо суть основних теоретичних моментів, що допоможуть актуалізувати знання вступних тем.

Усі слова мови (сукупність слів тієї чи тієї мови) становлять її лексику, тобто словниковий склад. Термін «лексика» також позначає певний сегмент словникового складу мови (лексика питома, лексика термінологічна, лексика чужомовна, лексика побутова, лексика стилістично забарвлена чи нейтральна, лексика загальновживана або обмеженого використання, лексика активна і пасивна, лексика поетична тощо), а також словниковий склад мови письменника чи окремого художнього твору (лексика Івана Франка, лексика роману «Чорна рада» П. Куліша). Лексикон української мови надзвичайно багатий. Так, найбільший зі словників української мови – одинадцятитомний «Словник української мови» – містить понад 134 тисячі слів, а в новому однотомному «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» пояснено значення майже 250 тисяч слів [20].

Словниковий, або лексичний, склад конкретної мови – це формальний набір (сукупність) слів. Слова в мові побутують як елементи певної системи та перебувають у корелятивних відношеннях. Вони різняться сферою і частотністю використання, тісно пов’язані з екстралінгвальною, тобто позамовною, дійсністю, складові якої репрезентують і на зміни в якій оперативно, а часто й блискавично, реагують, відбиваючи панорамний соціоментальний досвід мовців. Природно, саме лексика є найбільш динамічним сегментом лінгвосистеми: у ній перманентно з’являються нові слова, розвиваються нові значення (чи семантичні прирощення) в уже наявних

словах, інші ж слова стають застарілими, рідковживаними, а то й зовсім зникають, виходять з ужитку, залишаючись тільки в писемний пам'яті носіїв мови. Отже, **лексика** в найширшому сенсі слова – це сукупність слів, що побутують у мові, а **лексикологія** – розділ мовознавчої науки, який вивчає її словниковий склад. Одиниця лексикології – слово з погляду його лексичного значення [Див. також: 4, 95; 12, 129 – 130].

Слово як основна мовна одиниця номінує предмети, опредметнені дії, явища, атрибутивні феномени довколишнього світу, а його засаднича функція – називати згадані об'єкти. Слово має матеріальний вимір – звук чи сукупність звуків, що є для слова своєрідним будівельним матеріалом. Лексикологія як наука пов'язана з такими вужчими напрямами лінгвістики, як семасіологія (вивчає значення слова); етимологія (простежує походження слова, його первинне значення – так званий етимон); ономастика (студії над власними назвами); фразеологія (вивчає стійкі словосполуки); лексикографія (випрацьовує теоретичні засади та практику укладання словників різних типів).

1. Хто або що може бути *шкарубким?*

А дорога **В** вояк
Б долоня **Г** око
Д характер

2. У котрому рядку словосполучення не суперечить сучасній літературній нормі?

А заказне вбивство **Г** вичахлий чай
Б вірна відповідь **Д** доказувати думку
В хронометраж часу

3. З яким словом логічно пов'язується іменник *кавун?*

А гори
Б басейн
В баштан
Г овочі
Д болото

4. Лексично правильне словосполучення утворить прикметник ***повчальний*** з іменником

А заклад
Б план
В ефект
Г досвід [15, 43].

5.Українським відповідником до слова ***рентабельний*** є
А важливий
Б прикладний
В законний
Г прибутковий [15 , 33].

Лексичне значення слова – це те, що слово безпосередньо означає, омовлюючи той чи той об'єкт (дію, атрибут) довколишньої дійсності. Залежно від кількості вербалізованих лексичних значень слова поділяють на **однозначні і багатозначні.** При повторенні зазначеної теми необхідно наголосити на таких моментах: чому слово спочатку має лише одне значення і як у процесі розвитку народжується полісемія; що лежить в основі переносного (образного) слововживання; як формуються основні типи переносного слововживання (тропи) та як виникає метафора, метонімія, синекдоха, епітет.

Однозначні (моносемні чи моносемічні) слова – це слова, що мають лише одне лексичне значення. Таких слів у мові порівняно небагато, їх можна систематизувати за певними параметрами. Однозначними зазвичай є слова, що вербалізують конкретний предмет, істоту, ознаку, дію. Наприклад, це номінації людей за різними ознаками (родинними, професійними, соціальними тощо): ***дядько, фахівець, столяр, спортсмен українець;*** назви деяких тварин**:** ***бегемот, антилопа, анаконда, синиця, снігур, щука, карась, бабка;*** назви рослин: ***картопля, чорниця, троянда, ячмінь, кедр;*** назви конкретних предметів**:** ***крісло, окуляри, парк, будинок;*** назви днів і місяців: ***серпень, травень, неділя, четвер;*** назви наукових термінів**:** ***суфікс, гіпотенуза, аритмія, фюзеляж, сальдо;*** назви чисел: ***один, вісім, сто;*** власні назви: ***Черкаси, Десна, Карпати, Троєщина, Сихів*** тощо. Принагідно зазначимо, що в момент виникнення в мові слово завжди має лише одне значення, тобто за походженням кожне слово апріорі однозначне, а здатність виражати різні семантичні відтінки набувається з часом, у процесі взаємодії слова з іншими словами та з позамовною дійсністю. Переважна більшість слів української мови вживається з двома і більшою кількістю значень [Див. про це: 12, 130; 98, 83–84].

Багатозначні слова (**полісемічні**) – це слова, що мають декілька лексичних значень. Конкретне значення багатозначного слова

викристалізовується в словосполученні та реченні. У тлумачному словнику різні значення слова наводяться під окремими номерами. Наприклад: **Ключ.** 1. Знаряддя для замикання та відмикання замка, засува та ін. ***Під ключ (здавати, здати що) – в остаточному, завершеному вигляді.*** Інструмент для загвинчування або відгвинчування гайок, болтів тощо. ***Гайковий ключ, Накидний ключ.*** *2.* перен. Засіб для розуміння, розгадування когось, чогось, для оволодіння чимось. ***Підібрати ключ (ключі) до кого-, чого-небудь, зрозуміти сутність кого-, чого-небудь, а також збірник відповідей на задачі. 3.*** спец. Дані, які визначають можливість доступу до інших даних. ***Ключ захисту. Ключ пам'яті.*** 4. муз. Знак на початку нотного рядка, за допомогою якого встановлюється регістр виконання музичного твору. ***Скрипковий ключ. Басовий ключ.*** *5.* Ряд однорідних предметів або живих істот, які рухаються один за одним, утворюючи кут. ***Журавлиний ключ.*** Тут наведені лише основні значення слова ***ключ,*** усього ж у словнику зафіксовано 15 значень цього слова. Отже, багатозначність дає змогу за відносно обмеженої кількості слів називати ними необмежену кількість предметів та явищ [Докл. про це див.: 89].

Багатозначні слова мають **пряме і переносне значення**. **Пряме значення слова** – це його первинне, основне, ядерне значення, те, з яким воно виникло в мові. Пряме значення становить сутність реального змісту слова, зрозумілого для носіїв мови й поза зв'язками з іншими словами. **Переносне значення** є вторинним, похідним від прямого, і виникає у висліді перенесення назв одних предметів, явищ, дій, ознак на інші й залежить від контексту. Скажімо, прямим значенням слова **гавкати** є «видавати звуки» (про собаку), а переносним – «говорити» (зі зневажливим відтінком). Тут атрибути собачого гавкоту переносяться на різке, неприємне мовлення людини, її відразливу комунікативну манеру. Переносне значення розвивається в назвах тварин: ***лисицею*** називають хитру людину***, зайцем*** – боягуза, ***бараном*** – дурня чи вперту непоступливу особу. Прямі та переносні значення можна розмежувати лише в контексті: ***дощова крапля – крапля сумління, гірський потік – людський потік.***

Переносне слововживання лежить в основі метафори, метонімії, синекдохи та епітета. **Метафора (метафоричний епітет)** – перенесення назви з одних предметів, явищ на інші за аналогією чи функцією: ***шоколадна цукерка – шоколадна засмага; кисле яблуко – кисле обличчя.*** **Метонімія** – перенесення назви за суміжністю: ***поезії Тичини – декламувати Тичину, святкова авдиторія – авдиторія співає.*** **Синекдоха** – вживання назви частини предмета в значенні його цілого й навпаки: ***Біла хустина майнула за вікном; короп у річці; тяжко ту гривню заробляти.***

<table>
<tr><td colspan="3">Метафора(це перенесення назви з одних предметів на інші на основі подібності між ними)</td><td>Метонімія
(це перенесення найменування з одного предмета на інший на основі суміжного зв’язку між ними (але не подібності)</td></tr>
<tr><td>Персоніфікація
(надання предметам, явищам природи та поняттям властивостей людини, олюднення їх</td><td colspan="2">• Уособлення
засіб зображення тварин, предметів, явищ природи як живих істот, наділених людськими почуттями, думками, мовою -</td><td>слухати Скорика (тобто музику Скорика); вивчити Стуса (тобто поезію В.Стуса)</td></tr>
<tr><td>Сумно зітха верболіз. Спить зачарований ліс.</td><td colspan="2">Сміються, плачуть солов’ї</td><td>Синекдоха
(перенесення назви частини на назву цілого і навпаки)</td></tr>
<tr><td>Стерті метафори</td><td>Образні загальномовні</td><td>Індивідуально-авторські</td><td rowspan="2">Ходить у золоті (тобто в прикрасах, виготовлених із золота); усміхнулися сині очі (тобто людина із синіми очима усміхнулася)</td></tr>
<tr><td>Ніжка стола, вушко голки
ніс корабля
підошва гори</td><td>Лютує мороз
Весело стрибають струмки</td><td>То ви ж бо знаєте, як сплять старі гаї (П.Тичина)</td></tr>
</table>

1. Лише однозначні слова записано у варіанті
А міст вікно, ключ
Б мирний, цікавий, сивий
В падати, важити, сушити [9, 81].

2. Укажіть рядок, у котрому кожне слово багатозначне
А переляк, молоко, ескалатор, кут
Б рукав, гніздо, земля, море
В золото,село, ніс, алюміній
Г торгівля, лікарський, думати, сила
Д лінгвістика, понеділок, ключ, голова

3. Позначте рядок словосполучень, у кожному з яких є слово, вжите в

переносному значенні
А срібний перстень, прірва горя
Б теплий голос, океан радості
В чорна жура, олов'яні фігурки
Г море сліз, золоті сережки
Д шоколадна засмага, мідне кільце

4. Пряме значення слова ***хвіст*** вказано в рядку
А задня частина колони, загону, що рухаються
Б кінцева частина літального апарату
В крайня частина чогось
Г придаток на задній частині тіла тварини [91, 104].

2.2. Методика актуалізації знань щодо основних груп лексики (омоніми, синоніми, антоніми, пароніми)

Початкове уявлення про слова, близькі та протилежні за значенням, учні отримують у початковій школі. У 5-му класі докладно вивчаються синоніми, антоніми та омоніми, у 10-му класі ці знання доповнюються термінологічними визначеннями (типи синонімів, типи омонімів), а також більше уваги приділяється синонімії та антонімії як основі (базі) для творення образно-стилістичних сполук (каламбур, паронімічна атракція, перифраз, ампліфікація, антитеза, оксиморон, енантіосемія). Однією з найскладніших є тема «Пароніми», зокрема випадки їхнього розмежування в тексті та правильного й доречного використання в усному і писемному мовленні. З урахуванням щойно зазначених аспектів подаємо стислий виклад теоретичного матеріалу, узагальнення у форматі таблиці та систему тестових завдань. **Омоніми** – це слова, які мають однакову звукову форму, але зовсім різні значення. Скажімо, ***потяг*** – у значенні «ряд з'єднаних між собою залізничних вагонів, що рухаються за допомогою локомотива», і ***потяг*** – «настійне прагнення до чогось чи когось».

Омоніми можуть бути повними та неповними. Повні лексичні омоніми (омолекси) – це слова, однакові за звуковим складом і написанням у всіх граматичних формах: ***лава*** – дошка (або кілька дощечок) на стояках, на яку сідають або кладуть, ставлять що-небудь; ***лава*** – спосіб шикування, коли люди стають один біля одного в лінію; шеренга, ряд; ***лава*** – вибій у шахті із

суцільною системою розробки вугільного чи інших пластів корисних копалин; ***лава*** – розплавлена силікатна маса, що виливається на земну поверхню під час виверження вулкану [12, 134]. Повними лексичними омонімами є лексеми ***балка, чайка, захід, вал, забій.*** Неповні лексичні омоніми розподіляються на омоформи, омофони і омографи. **Омоформи** (граматичні омоніми) – це слова, які звучать та пишуться однаково лише в окремих граматичних формах: ***став*** – іменник ***(глибокий став)*** *і* ***став*** – дієслово у другій особі однини наказового способу. Зазвичай омоформами є слова, що належать до різних частин мови, при зміні граматичних форм омонімічність цих слів зникає. **Омофони** (фонетичні омоніми) – це слова, які однаково вимовляються, але відрізняються написанням: ***лежу – лижу, цеглина – це глина, незабаром – не за баром, сонце – сон це, незграба – не з граба.*** **Омографи** – це слова, які пишуться однаково, але відрізняються звучанням (різний наголос): ***дорога*** (іменник) і ***дорога*** (прикметник жіночого роду), ***атлАс – Атлас***. Абсолютні омоніми (омолекси) та омографи в словнику реєструють як окремі слова (тобто в різних словникових статтях), а неповні омоніми та омофони не фіксують у словниках, бо вони притаманні усному мовленню.

Омоніми відрізняються від багатозначних слів тим, що їхні значення не пов'язані між собою, а значення полісемічного слова об'єднані спільним поняттям (мають спільну сему). Омоніми виникають у мові внаслідок звукових змін слів, випадкового збігу звучання слова чи форм різних слів, запозичень з різних мов.

Омоніми

Омофони (звучать однаково, але по-різному пишуться й мають різне значення)	**Омоформи** (різні частини мови збігаються в певній формі)	**Омографи** (однаково пишуться, але по-різному звучать, мають різне значення)
То мати – томати	***Три*** (числівник) – ***три*** (наказова форма дієслова)	***ПрИклад – приклАд***

1. Омоніми використано в рядку (рядках)

А золота голова – золотий перстень

Б хитра лисичка – зібрати в кошик лисички

В гострий ніж – гострий на язик
Г людина стогне – земля стогне
Д гірка печаль – слизька гірка

2. Явище омонімії наявне в усіх реченнях, **ОКРІМ**
А Три рази три – дірка вийде.
Б Погана та мати, що не хоче дітей мати.
В Квіти злітають із яблуні, квіти вплітають у вінок тобі.
Г У мене залишалася рідна Надія і хоч примарна, а все ж надія.

3. Немає омонімів у рядку
А житнє поле, футбольне поле
Б джерельний ключ, залізний ключ
В металева балка, глибока балка
Г водопровідний кран, баштовий кран

4. Омоніми є в усіх словах рядка, ОКРІМ
А вулканічна лава, дерев'яна лава
Б водяна пара, весільна пара
В вільне слово, слово душі
Г антична байка, тепла байка

Синоніми – слова, що мають різне звучання (по-різному звучать), але однакове чи близьке лексичне значення: ***сміливий, хоробрий, відважний, мужній, безстрашний, нелякливий, відчайдушний; зрозуміти, збагнути, втямити, уторопати.*** Синоніми дають змогу більш адекватно й релевантно вербалізувати думку, уникати нагромадження в тексті однакових або споріднених слів. При використанні синонімів треба зважати на відтінки їхніх значень, здатність поєднуватися з іншими словами й увиразнювати стилістичне забарвлення. Наприклад, синоніми ***замурзаний, заяложений, каламутний, неприбраний, нечистий*** мають генералізовану сему «брудний» і використовуються в таких словосполученнях: ***замурзане обличчя, заяложений одяг, каламутна вода, неприбрана кімната, нечиста сила;*** поміняти ці означення місцями не можна, цього не дозволяє їхня конкретна семантика і лексична валентність.

Важливо закцентувати на тому, що синоніми об'єднуються в синонімічні ряди (антоніми, пароніми та більшість омонімів утворюють пари), у якому виокремлюють стрижневе слово (домінанту). Кожен компонент синонімічного ряду має спільне у семантиці з іншими, доповнюючи загальне значення ряду

індивідуальним відтінком. Синоніми майже завжди належать до однієї частини мови. Деякі слова в синонімічні відношення не вступають (власні назви, переважна більшість термінів, головно в межах однієї наукової системи).

Синоніми

абсолютні (взаємозамінні)	**ідеографічні** (відрізняються нюансами значень)	**Стилістичні** (емоційно-експресивні)
Мовознавство – лінгвістика, правник – юрист, кавалерія – кінnота	***Дорога – тракт, гостинець, путівець, шлях, траса, шосе, автобан, автострада***	***Йти – шкандибати, волочитися, пертися, повзти, летіти, лізти та ін.***

перифраза (описовий зворот мови; у поезії - стилістичний прийом, коли власне ім'я, назву предмета чи явища замінюють описом їхніх ***Юність року – весна; легені землі – ліси***	**евфемізм** (слово чи вираз, який у мові замінює інше грубе, непристойне, з неприємним емоційним забарвленням слово) ***скористатися хустинкою – висякатися; віддати Богові душу – померти***

1. Позначте рядок, який містить слово, що найбільше підходить для завершення речення ***Як хвилі, вологі тумани ... і... над Дніпром*** (Д. Луценко)
А бубнявіють
Б котять
В бринять
Г пливуть
Д кубляться

2. Позначте пару слів, що випадає з логічного ряду
А лункий – німий
Б безхребетний – вольовий
В ошатний – прибраний
Г ґандж – гідність
Д лукавий – щиросердий

3.Синоніми записано в рядку
А дошкульний, уїдливий
Б південний, північний
В ефектний, ефективний
Г зелений, кольоровий
Д суничний, полуничний [10, 54].

4.Синонімічним є ряд слів у рядку

А автострада, траса, шосе, шасі, магістраль
Б мужній, безстрашний, хоробрий, сміливий, відчайдушний
В відстоювати, обороняти, боронити, пересилювати, захищати
Г заплаканий, смутний, замріяний, опечалений, невеселий
Д повсякчас, повік-віки, завжди, постійно, невгамовно [4, 97].

5. Синонімом до виділеного слова є всі слова, **ОКРІМ**
Стандартні *словесні формули в процесі мовлення не створюються, а відтворюються в типових комунікативних ситуаціях, що полегшує спілкування* (Ф.Бацевич).

А однотипні **Б** типові **В** шаблонні **Г** девіантні [15, 33].

Антоніми – це слова з протилежним лексичним значенням: ***близький – далекий, говорити – мовчати, моральний – аморальний, песиміст – оптиміст.*** В антонімічні пари об'єднуються слова з контрастним (полярним) значенням, але за умови певної лексичної спільності (так званої спільної генералізованої семи): ***верхній – нижній*** (простір), ***рано – пізно*** (час), ***багато – мало*** (кількість). Найбільше антонімів серед прикметників ***(білий – чорний, гарячий – холодний, веселий – сумний),*** іменників ***(сміливець – боягуз),*** дієслів ***(підвищувати – знижувати)***, прислівників ***(вверху – внизу).*** Антоніми бувають різнокореневими ***(любов – ненависть)*** й однокореневими ***(пролог – епілог, охайний – неохайний).*** За сферою вживання антоніми поділяються на загальновживані й контекстуальні. Загальновживані антоніми зберігають контрастну семантику незалежно від контекстуального оточення ***(перемога – поразка; холодний – гарячий)***, а контекстуальні головно репрезентують мовленнєвий рівень й демонструють контрастність семантики лише в певному словесному оточенні, тобто набувають протилежного значення тільки в контексті внаслідок переносного вживання слова. Скажімо, у реченні ***У душі моїй місця немає туманам, у душі моїй – сонце червоне буя*** (В. Симоненко) слова ***туман*** **і** ***сонце*** приймаються як антоніми завдяки контексту [Див. про це: 98, 102]. Антоніми формують пари (на відміну від синонімів, які утворюють синонімійні ряди) на основі спільного загального поняття: ***низькі – високі; радість – смуток; уявний – дійсний; повний порожній; різниця – тотожність; перемога – поразка; хвалити – висміювати; підбадьорювати – втомлювати.*** Декілька антонімічних пар може мати багатозначне слово:

повний – порожній, повний (гладкий) – худорлявий, повний – неповний, повний – сухий.

Антоніми

1. Визначте пару слів, що випадає з логічного ряду
А ревний – нехлюйський
Б утнути – доточити
В лисніти – тьмяніти
Г навпрошки – манівцями
Д слава – ганьба

2. У якому рядку подано антонімічні пари?
А активний –пасивний, суворий – чарівний
Б життя – буття, адресат –адресант
В пекельний – гарячий, особливий – особистий
Г серйозний – жартівливий, евфемізми – дисфемізми
Д моральний –аморальний, жаба – ропуха

3. Антоніми вжито в прислів'ї
А Як дбаєш, так і маєш.
Б На городі бузина, а в Києві дядько.
В Який жених, такі його бояри.
Г У червні на полі густо, а надворі пусто.
Д У дитини заболить пальчик, а в матері серце.

4. Укажіть речення, у яких використано антоніми
А Що темне для ума, для серця ясне й явне.
Б Все йде, все минає.
В Пісня і праця – великі дві сили.

Г Мати в’яне, дочка червоніє
Д Україно, ти моя молитва, ти – моя розпука вікова.

5. Антонім до слова ***фіаско*** є
А удача
Б вдача
В витівка
Г поразка
Д випадок [10, 103].

Пароніми – це слова, подібні за звучанням, написанням, часто – й за значенням, але семантично не тотожні: ***адресат – адресант, книжковий – книжний, музикальний – музичний, пам’ятка – пам’ятник, ефективний – ефектний.*** У паронімійні відношення може вступати невелика кількість слів. Пароніми належать до однієї частини мови. Оскільки розмежування значення паронімів часто викликає труднощі, то з метою уникнення неправильного вживання слів у мовленні необхідно засвоїти значення найбільш уживаних паронімів та запобігти їхньому помилковому використанню в різних комунікативних ситуаціях. Скажімо, при конструюванні речення не раз складно визначити, котрий із паронімів відповідає контексту: ***Адміністрація підготувала ювілярові адрес (адресу); Незабаром буде надруковано збірку (збірник) поезій Ліни Костенко.*** Правильними є висловлювання з першим варіантом, бо ***адрес*** – це «письмове ювілейне привітання», а ***адреса*** – «місце проживання»; ***збірка*** – «книжка з творами, дібраними за певною засадою», а ***збірник*** – «книжка з однотипними матеріалами, документами» (науковий збірник, збірник завдань, тести тощо). Пароніми, як і омоніми, у художній літературі зазвичай використовують для створення каламбурів – жартівливої та дотепної гри слів: *Прийомний син* ***барона*** *був* ***баран*** (Л. Костенко). Розмежування паронімів, доречне їх розмежування в контексті – досить складне завдання, яке потребує не лише знань і сформованих лексичних компетентностей, а й мовного чуття та гнучких комунікативних навичок.

1. У котрому рядку не допущено помилку у слововживанні?
А вищий степінь
Б науковий степінь
В підносити до степеня
Г степінь благоустрою

Д степінь порівняння

2. Пароніми – це
А слова з протилежним значенням
Б слова, що звучать однаково, але пишуться по-різному
В слова, що звучать і пишуться однаково, але мають різні значення
Г слова, подібні між собою звучанням та частково формою
Д слова, що пишуться по-різному, але мають однакове значення

3. У котрому рядку всі слова – пароніми?

А адрес – адреса, доводити – відводити, пам'ятка – пам'ятник
Б день – денний, досвідчений – освічений, радісний – сумний
В злий – добрий, трагедійний – трагічний, сусідній – сусідський
Г дружний – дружній, звичний – звичайний, повільний – швидкий
Д голосний – голосовий, людяний – людний, континент – контингент

4. Лексичну помилку допущено в обох словосполученнях рядка
А захоплива вдача, захоплювальний пристрій
Б комунікаційна мережа, комунікативний зв'язок
В акціонерний банк, акціонерські збори
Г відкривати крамницю, відкривати книжку [15, 27].

5.Лексичну норму **НЕ ПОРУШЕНО** в словосполученні
А свідоцтво очевидців
Б довести причетність
В заказати білет
Г рахувати недійсним [15, 55].

2.3. Лексика української мови за походженням.

Методичні підходи до засвоєння новітніх запозичень

Ця тема належить до найскладніших і найбільш суперечливих, оскільки немає чітких критеріїв розмежування питомої (успадкованої) та запозиченої лексики. Перейняті українською мовою на певному етапі лексеми з інших мов часто зазнавали фонетичної і словотвірної адаптації, відтак вже не сприймаються як чужомовні. На нашу думку, укладати тестові завдання, які б мали на меті розмежувати свою і чужу лексику, треба дуже обережно і виважено, як ілюстративний матеріал подавати лише ті запозичення, які зберігають виразні ознаки чужомовності (невідмінюваність, специфічні звукові комплекси, іншомовні афікси – префікси і суфікси). Уважаємо некоректним серед переліку запозичень наводити приклади на кшталт **вишня, левада, козак, газета, школа,** оскільки

вони вже втратили свій зв'язок зі своїм рідномовним джерелом (латинським, тюркським, грецьким, італійським). Загалом у складі української лексики за походженням виділяють власне українські слова і слова, запозичені з інших мов.

Власне українські слова (питома лексика)– це слова, що виникли в українській мові після спільнослов'янської мовної єдності (праслов'янської доби) й були засвідчені в численних історичних пам'ятках і художніх, передовсім фольклорних, творах українського народу. Ці слова на сучасному етапі становлять осердя української лексики, формують виразні мовно-національні ознаки, вони позначають насамперед побутові предмети, природні явища, життя, знаряддя і працю людей, скажімо**: *годинник, паляниця, лелека, цап, багаття, смуга, куняти, достоту, багатій, вареник, бадьорий, міркування, запаморочення, борщ, очолити, гаятися, баритися, хист, хурделиця, жовтень, жнець, забуття, ласощі, пройдисвіт*** тощо.

Водночас українська мова постійно поповнюється новими словами і за рахунок власних деривaційних ресурсів (префіксів, суфіксів, композиції), і за рахунок запозичень зі інших мов. **Запозичення** – перехід слів з однієї мови в іншу у висліді взаємодії й економічних, політичних, наукових і культурних міжетнічних зв'язків. Співвідношення чужомовної і питомої лексики в різних мовах різне: в українській мові запозичення становлять приблизно 10% її словникового складу, в англійській – майже 30%. Цікаво, що такі відомі українські слова, як ***хліб, плуг, тин***, ***солдат*** походять з германських мов, ***собака, хата*** – з ірландських, ***корабель, огірок, левада, вишня*** – з грецької, ***авантюра, журі, прем'єр, делікатес*** – із французької [Докл. про це див.: 98, 123 – 128].

Розпізнавання слів з особливо акцентованим відтінком чужомовності, передовсім англізмів, у яких адаптація щойно почалася чи взагалі ще не починалася, – одне з найскладніших завдань. Більшість з них орієнтовані на пояснення семантики або добір українських відповідників. Цю тему можна також узагальнити у форматі таблиць.

Праіндоєвропейська, спільнослов'янська,	**власне українська** (виникла внаслідок	**Запозичена** (=10 % української лексики)

спільносхіднослов'янська	розвитку української державності): ***зітхайло, гілляччя, вареники, віхола, багатій, хист***	
назви родинних стосунків: ***батько, брат, зять, невістка, син***	**з грецької** (слова, пов'язані з граматикою, логікою, математикою, літературою, філософією, філологією, природою): ***корабель, левада, монастир, біологія, драма,театр, Біблія, схема***	
назви частин тіла и органів людини: ***серце, нога, кістка***	з **латини** (слова, що пов'язані з освітою, медициною, назви рослин, тварин, мінералів): ***клас, студент, інтеграл,лінія, декан, адвокат, вектор***	
назви рослин, птахів, дерев, тварин: ***орел, корова, вовк, коза, яблуня, береза***	з тюркських **мов** (слова з початковими ***а, я,*** асонансами***):*** ***арик, абрикос, аркан, барабан, баштан, товар, качан,байрак, урюк,козак, саранча***	
побутові найменування: ***молоко, вікно, скриня, ослін, каша***	**з німецької** (слова, що пов'язані з військовою справою, будівництвом, виробництвом, технікою) ***крам, слюсар, майстер, цегла, штаб, штрих, бутерброд, фарба***	
назви дій, процесів, станів: ***спати, мити, гомоніти***	**з французької** (слова **з *ю, же, жи, жу, аж, яж,*** позначають страви, модні аксесуари, одяг): ***будуар, екіпаж, інженер, турне, жалюзі, гараж, велюр, пляж, майонез, журі, сюжет, делікатес***	
назви якостей, ознак: ***теплий, холодний, зелений, сизий, рівний***	**з англійської** (торгово-економічні поняття, спортивні терміни, політика) : ***дайджест, сайт, лізинг, булінг, бізнес, кліринг, дизайн, банк, спікер, джем, футбол, аут, спонсор, менеджер, блекаут, дилер, бренд***	
	з голландської (слова, пов'язані **з** мореплавством): ***мічман, палуба, трюм, гавань, крейсер, яхта, краб, люк, абордаж, фарватер***	
	з італійської (слова, пов'язані з музикою, культурою тощо): ***опера, лібрето, стакато, піанісимо, дискант, альт, тенор, інтермецо соло, дует, піаніно, мафія, арія***	

1. Українським відповідником до іншомовного слова ***амбітний*** є
А роздвоєний
Б честолюбний
В суттєвий
Г набундючений
Д пишний [15, 12].

2. Правильно дібрано український відповідник до запозиченого слова ***прерогатива*** в рядку

А переконання
Б перенесення
В переведення
Г перевага
Д перепад [15, 18].

3. Правильно дібрано український відповідник до запозиченого слова ***інцидент*** в рядку
А непередбаченість
Б нестриманість
В непорозуміння
Г небажання
Д неуважність [15, 28].

4. Українським відповідником до іншомовного слова ***інтервенція*** є
А ослаблення
Б втручання
В знецінення
Г руйнація
Д забуття [10, 7].

5. Українським відповідником до іншомовного слова ***інкримінувати*** є
А знущатися
Б знищувати
В розголошувати
Г обвинувачувати
Д унеможливлювати [10, 94].

2.4.. Склад української лексики з погляду сфер уживання

Загальновживана і спеціальна лексика

При вивченні цієї теми необхідно особливу увагу зосередити на поняттях загальновживаної лексики (учні часто плутають його з активною), наголосивши на територіальному, віковому, соціальному і навіть статевому аспектах, повторити основні групи зазначеної лексики. Аналізуючи спеціальну лексику, знову ж таки акцентувати на територіальних, соціальних, вікових та професійних ознаках як критеріях її обмеженості, закріпити набуті знання на конкретних прикладах, яких бажано навести дещо більше, ніж при повторенні інших груп лексики (особливо діалектизмів).

Загальновживаними називаються слова, які розуміють і вживають усі носії мови незалежно від місця проживання, соціального статусу, освіти, роду занять [98, 129–130]. Це такі основні групи: на позначення: спорідненості (***батько, мати, брат, невістка***), частин тіла людини чи тварини (***голова, рука, вухо***), явищ природи (***сніг, дощ, град, спека***), тварин (***корова, кінь, тигр***), приміщень та їх частин ***(будинок, вітальня, вікно)***, їжі й напоїв ***(галушки, борщ, пиріг, узвар)***, різних предметів ***(шафа, рушник, книжка, чашка)***, процесів праці ***(косити, складати)***, почуттів людини ***(радість, здивування)***, ознак ***(малий, смачний, синій)***, числових понять ***(один, сорок, сто)***, абстрактних понять ***(доля, життя, вірність)*** тощо. Загальновживані слова виступають основою функціонування сучасної української мови і живаються без обмежень у всіх стилях мови.

Спеціальна лексика, на відміну від загальновживаної, має обмеження у вживанні, зумовлювані функціонуванням відповідних слів: 1) у різних сферах професійної діяльності людей (професійна лексика, терміни); 2) на територіях поширення української мови (діалектна лексика); 3) у мовленні груп людей, які формуються за різними ознаками соціального плану (жаргонна лексика). **Діалектизми** – це територіально обмежена група слів, які часто не зрозумілі для інших; скажімо, слова ***кукуля*** *(*зозуля*)*, ***веселики*** *(*журавлі*)*, ***ясниця*** *(*райдуга*)*, ***оболок*** *(*хмара*)* розуміють тільки ті, хто мешкає на Півночі України. Діалектизми ***файний пітятко когут, бусьок*** поширені в західних регіонах***;*** тут загальновживаному слову ***картопля*** відповідають діалектизми ***бараболя, бульба, піпа.***

Професіоналізми (терміни) – це слова, які властиві мовленню людей певної професії. Наприклад, ***домна, мартен*** (металургійна лексика), ***бетонування, стяжка, риштування*** (будівельна лексика), ***аорта, фонендоскоп, томографія, наркоз*** (медична лексика). У складі професійної лексики значне місце належить **словам-термінам**, що позначають чітко окреслені наукові поняття в певній галузі знань [98, 130]: парабола, ***гіпотенуза, котангенс, теорія ймовірності***, ***логарифм***, ***ф'ючер, рента, дотація, сюжет,***

жанр, наратив. **Жаргонізми** – це слова, вживані у мовленні групи людей, об'єднаних спільністю інтересів, занять, соціальним станом. Скажімо, слова ***фак*** (факультет), ***універ*** (університет), ***плавати*** (відповідати на питання, не маючи належних знань), ***лаба*** (лабораторна робота), ***пара*** (двійка) є цілком прийнятними для спілкування в студентському середовищі [Див. про це: 98, 131].

<table>
<tr><td colspan="3">Загальновживані (стилістично нейтральні)
(використовуються всіма носіями мови)
штани, писати, білий, їжак, книга, стіл, комп'ютер</td><td>Спеціальні</td></tr>
<tr><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>науково-термінологічні
наратив, предикат, логарифм, композит</td><td>професійно-виробничі
ін'єкція, баланс баранка (кермо автомобіля), штрек, масштаб</td><td>емоційно-експресивні
зіронька, кротище, стяг, бридкий, волоцюга, щастячко</td><td>Діалектні
варги (губи), запалки (сірники)</td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>Жаргонні
Хвіст (академічна заборгованість), пара (двійка)</td><td></td><td></td><td>Арготичні
Ботень (борщ),
хаза (хата)</td></tr>
</table>

1. Діалектні слова наведено в рядку.
А лоцман, абордаж, швартові
Б квадрокоптер, туса,теніс
В плай, ясниця, парадички
Г жупан, свита, ринський
Д осавул, вивірка, селезень

2.Жаргонізми наведено в рядку].
А когут, мешти, слимуз
Б юзати, прикол, есемеска
В благовоління, прийдешнє, офензива
Г гачі, гунька, червінець
Д шворка, шаланда, бруцак

2.4.1. Активна і пасивна лексика

При систематизації знань необхідно передовсім звернути увагу на часовий фактор як визначальний у кваліфікації активної і пасивної лексики. Гадаємо, що є потреба (навіть якщо це й не передбачено програмою або сформульовано нечітко) показати відмінність між історизмами та архаїзмами. При вивченні неологізмів варто звернути увагу на фактор мовного й мовленнєвого слововжитку, що дає змогу чітко розмежовувати неологізми як мовні факти та оказіоналізми як мовленнєві.

Треба також наголосити, що словниковий склад української мови динамічний, позаяк змінними є окремі предмети, явища, що оточують людину. У мові простежуємо два полярні процеси: одні слова виходять з ужитку (замінюючись або не замінюючись іншими), а інші натомість з'являються. Нові й застарілі слова побутують у мові спорадично, вони належать до пасивної лексики. Застарілі слова є двох типів: історизми й архаїзми. **Історизми** – це назви предметів і понять, що вийшли з ужитку разом з реаліями, які вони позначають: ***очіпок, кобеняк, кирея, ступа, макітра, сагайдак, пістоль, золотець, шеляг***. **Архаїзми** – це слова, які омовлюють наявні й нині предмети, явища, процеси, але з якихось причин перестали активно вживатися в мовному континуумі чи й зовсім зникли з лексикону, оскільки були замінені іншими словами: ***рамена – плечі, лицедій – артист, перст – палець, піїт – поет, спудей – студент, зелейник – лікар, рака – могила***

Неологізми – це нові слова, які з'являються у мові разом з виникненням нових предметів, явищ, понять, процесів у суспільному житті. Неологізми поповнюють словниковий склад неологізмами доти, доки не входять до загальновживаної лексики. Скажімо, не так давно слова ***телевізор, комп'ютер, холодильник*** були неологізмами, а зараз стали загальновживаними словами. У мові фіксуємо й особливий вид неологізмів, які творять окремі автори задля образної інтенсифікації. Це авторські неологізми, або оказіоналізми. *Зелений кінь, страшний,* ***огнедихатий*** (Ліна Костенко). *Не дивися так привітно,*

яблуневоцвітно (П. Тичина). Нових слів у мові виникає значно більше, аніж зникає старих, тому словниковий склад постійно збагачується.

<table>
<tr><td rowspan="4">Активна (постійно використовується всіма носіями мови): Культура, мова, словник, підручник</td><td colspan="2">Пасивна
(користування обмежене територією, епохою або представниками окремих галузей науки, техніки, мистецтва)</td></tr>
<tr><td>Застарілі слова</td><td>Неологізми (слова на позначення нових реалій, що виникають у процесі розвитку суспільства): флешка, руфер, декодер, айфон, айпад</td></tr>
<tr><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>Історизми
(слова, що зникли в процесі історичного роб бунчук, чернь, кушнір гармаш</td><td>Архаїзми
(витіснені іншими синонімами слова, які існують і нині): Перст(палець), ланіти (щоки), врата (ворота)</td></tr>
</table>

1. Історизмами є обидва слова в рядку
А господар, дворянин
Б князь, веретено
В враг, військо
Г банкомат, роумінг
Д крипта, намітка

2. Архаїзмами є обидва слова в рядку
А інновація, праймеріс
Б семантизація, обструкція
В кирея, гармаш
Гкомюніке,смайлик
Д рамено, перст

3. У котрому реченні є авторські неологізми (оказіоналізми)?
А А сонечко встало замріяне й заспане.
Б Відтоді літ чимало утекло, уже віки стоять на виднокрузі.
В Акордиться радість моя, цвітуть ніжнотонно ромашки.
Г Лайфхак – це корисна порада і часто хитрий прийом.
Д Уже цілющим дощиком наповнилась рілля.

4. Історизмами є обидва слова в рядку
А боярин, жорна
Б злото, цент
В підвечірок, челядь
Д фільварок, тать

5. Увідповідніть групу лексики з прикладами

Група лексики	*Приклади*
1 діалектизми	**А** чадо, десниця
2 архаїзми	**Б** легінь, маржина
3історизми	**В** ретельно, спілка
4 неологізми	**Г** лаунж, біткойн
	Д половець, кріпак [8, 82].

2.4. 2. Методичні аспекти й прийоми вивчення стилістично маркованої лексики

Окреслена тема належить до однієї з найскладніших розділу «Лексика», оскільки тут немає чітких критеріїв розмежування стилістично нейтрального і стилістично забарвленого. Тут усе вирішує контекст. Про так званий стилістично нульовий рівень можна говорити лише в аспекті мови, тобто позаконтекстуальному. Учні часто плутають стилістично обмежену (чи спеціальну) та стилістично забарвлену лексику. У довіднику для абітурієнтів та студентів (автори О. Дияк, В. Прудка), схваленому Міністерством освіти і науки України, скажімо, діалектизми подаються у корпусі спеціальної лексики, тобто такої, що диференціюється за ознакою сфери вживання, і тут же розглядаються як окрема група в контексті стилістично забарвленої лексики. Звісно, тут є потреба подати саме лаконічний виклад теоретичного матеріалу (у форматі тез), що допоможе учням краще зорієнтуватися в стильовому розмаїтті української лексики. Найбільшу групу становлять слова, що **зі стилістичного погляду є нейтральними.** Вони належать до загальновживаної лексики, яка є в комунікативному тезаурусі кожного, хто володіє українською мовою, бо такі слова всім зрозумілі й означають поняття (***син,село,школа, бігти, далеко, радісно*).** Більшість методистів стилістично забарвлену лексику пов'язують з двома основними формами функціонування української мови – усним і писемним з притаманним їм внутрішнім розшаруванням щодо стильових і стилістичних ознак, а лексику усного мовлення співвідносять з розмовно-побутовим стилем, чи стилем невимушеного повсякденного спілкування. Для розмовного стилю характерні такі атрибути реалізації комунікативного процесу, як невимушеність, спонтанність спілкування та ситуативна

зумовленість. Варто також наголосити на власне лексичних особливостях (варіантність, стилістична зниженість).

Окрему стилістичну групу (чи підгрупу) становить у літературній мові емоційно забарвлена лексика. Ця лексика має впливати на людину, тому використовується в художній літературі, публіцистиці, красномовстві. Загалом емоційно забарвлену лексику кваліфікують як слова, які у своєму значенні імплікують позитивну або негативну емоційність і слугують для експлікації почуттів (радість, горе, любов, ніжність, рівно ж відразу, презирство, зневагу тощо [Див. про це: 4, 96]. Деякі слова означають: а) назви почуттів: ***ніжність, роздратування, лють, ненависть;***б) вираження позитивної чи негативної оцінки явищ: ***добрий, милий, жахливо, чудесно;***в) поетичні слова, властиві художній літературі і народній творчості: ***весна-красна, голубонька, чорнобривенький, яснесенький;*** г) слова, вжиті в переносному значенні; ґ) слова зі значенням пестливості, здрібнілості, згрубілості, іронії, тобто із суфіксами ***-к-, -ик, -ок, -очок, -иц-, -иськ-, -ан, -ак-, -аг-, -ищ-, -еньк-, -есеньк-, -езн-, -ецьк-, -юсіньк-, -ісіньк-*** та ін.: ***дідуган, вітрище чолов'яга, гайочок;*** д) вульгаризми, які вживаються для якісної характеристики особи, явища, для вираження негативного ставлення до них тощо: ***жерти*** замість ***їсти***, ***пика*** замість ***обличчя;*** є) лайливу лексику, жаргонізми, арго: ***мерзотник, дурень, маруда***, ***барига, пройдисвіт*** [Див. також про це: 98, 139 – 144].

Стилістична диференціація

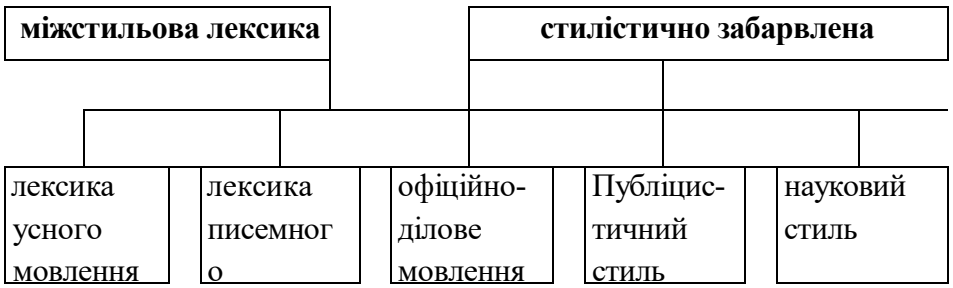

1. У котрому рядку всі слова належать до офіційно-ділової лексики?
А постанова, комюніке, резюме
Б інструкція, договір, офлайн
В перепустка, візаві, розписка
Г гіпотеза,квитанція, доручення
Д ваучер, декларація, інтеграл

2. У котрому рядку всі слова – науково-термінологічна лексика?
А підмет, логарифм, дедукція
Б декорація,теорема, угода
В хорей, іннервація, водопровід
Г девіація, сенситивний, твіттер
Д октаедр, рефрижератор, диференціал

3. У котрому ряду вжито емоційну лексику?
А дитятко, недуга, вітрище
Б ніжність, клас, малеча
В каторга, верховіття, уста
Г прикольно, слоненятко, прихватизація
Д білявчик, розумничка, п'ятирічка

4. Лише зі стилістично забарвлених складається рядо**к**
А трамвай, періщити, примазався
Б сувенір лементував, знамено
В возвеличити, плентатися, манюня
Г задавака, злющий, негайно
Д шкандибати, вернісаж, вантажівка

5.До емоційно забарвленої лексики належать усі слова рядка
А парламентар, вузький, шкандибати
Б функціонувати, фонетика, телефон
В дітлашня, гідросфера, вікопомний
Г холодно, слонятко, ледащо [42, 7].

У своїй роботі ми торкнулися лише одного аспекту розділу «Лексикологія», що винесений на ЗНО / НМТ. До уваги не бралася робота над текстом, де є завдання, що передбачають перевірку знань лексики, та тест відкритої форми – власне висловлювання, що є темою іншого дослідження. Формат НМТ такого типу завдань не передбачає.

2.5. Актуалізація загального теоретичного блоку теми «Фразеологія». Поняття про фразеологічне значення слова, ознаки фразеологізмів

При повторенні вступної теми «Фразеологія» необхідно звернути увагу на такі моменти: фразеологія як розділ мовознавства, предмет фразеології, фразеологічне значення слова у зіставленні із лексичним, особливості роботи з різними типами фразеологічних словників. Далі конспективно викладаємо суть основних теоретичних моментів, що допоможуть актуалізувати знання вступної теми.

Фразеологізми (фраземи, ФО – фразеологічні одиниці) – у широкому розумінні – це окремі самостійні одиниці мови, стійкі, зв'язані єдністю не тотожного сумі значень складників змісту, постійно відтворювані сполуки або вислови, що тісно пов'язані з культурою народу, його свідомістю, традиціями, а також характеризується образністю та експресивністю [Докл. про це див.: 30, 11 – 19]. Вражає і структурне розмаїття, адже фразеологізми різні за своєю будовою. Це можуть бути сполуки, вислови реченнєвої природи (про це йшлося у першому розділі роботи), речення й навіть мікротексти, радше – мінітексти, тобто приказки, прислів'я, крилаті вислови. Тому в сучасній фразеології є два підходи до розуміння цих одиниць – вузький і широкий. У шкільній практиці до фразеологізмів традиційно зараховують одиниці паремійного типу, у тестах зовнішніх атестацій оприявнюється і згаданий аспект. Можна, звісно, дати й простіші визначення фразеологізмів, їх, власне, і пропонують методисти-практики, автори комплексних видань для підготовки до ЗНО / НМТ О. Авраменко, О. Дияк, В. Прудка, О. Білецька, І. Житар, Т. Матвійчук, В.Терещенко та ін. **«**Фразеологізм – стійкий вираз, що означає цілісне поняття й уживається як готова неподільна експресивна одиниця: *думати* – мати на думці, мати думку, узяти на думку, не сходити з думки, думу думати, прясти думки, повертати розумом, розкинути мізками, ламати голову, сушити голову**»** [84, 167]. Чи: «Фразеологізм – стійке сполучення слів, яке за значенням дорівнює одному слову (*зарубати на носі* – запам'ятати; *як кіт наплакав* – мало; *розбити глек* – посваритися) [1, 2]. Щоправда, наведена дефініція О. Авраменка спрощена й експлікує лише один із аспектів ФО (її семантичну стійкість). Тому більше коректним і вичерпним вважаємо визначення О. Білецької: «Фразеологізми – це єдність двох і більше слів, яка має цілісне значення і відтворюється у мовленні як готова словесна формула. Наприклад: *як сніг на голову* – зненацька, *без царя в голові* – нерозумний, *брати гору* – перемагати, *впасти духом* – зневіритися тощо [92, 77].

Доречно також пригадати суть поняття «Фразеологія», позаяк це: 1) сукупність фразеологічних одиниць певної мови, форми її (мови) існування;

2) розділ мовознавства, який вивчає фразеологічний склад мови, його особливості, закономірності виникнення та творення фразеологізмів. Також варто наголосити на діалектичному зв'язку фразеології з іншими мовознавчими галузями – лексикологією (вивчає словниковий склад мови); етимологією (визначає походження слова, первинне його значення); ономастикою (досліджує власні назви); фразеографією (окреслює теорію і практику укладання різних типів словників); фольклористикою (вивчає усну народну творчість). Для того, аби чітко провести межу між фразеологічно зв'язаними словосполуками і вільними синтаксичними сполуками (конструкціями), необхідно наголосити на чотирьох засадничих атрибутах ФО. Маємо на увазі: 1) семантичну цілісність, неподільність, «злютованість» компонентів (значення фразеологізму не може бути витлумачене через значення його складників); 2) відтворюваність у мовленні (відтворюються з постійним складом компонентів, закріплених у певній послідовності, а не мотивуються комунікативними чи іншими потребами); 3) розчленована будова (кількакомпонентний склад), складові мають певну форму, поєднані певними синтаксичними відношеннями, але обов'язково виступають одним членом речення ; 4) переносне значення (здебільшого іманентна образність).

Значення фразеологізмів зафіксоване у фразеологічних словниках, у найповнішому на сьогодні Словнику фразеологізмів української мови витлумачено семантику 7922 фразеологізмів [81].

1. Фразеологічний зворот ужито в реченні
А Не сумнівайся, ідучи з народом.
Б Лежить дорога, золотом прошита.
В У тому темпі, як мерзле горить, узялися вдруге лагодити риштування.
Г Перед вікном шумлять тополі, і захід сонця, мов кривава рана.
Д Люди, які втілюють ідеї та поширюють їх, керують світом.

2. Фразеологічний зворот вжито в реченні
А Сама від себе ще така далека, немов оце приніс мене лелека.
Б Не лякайся моєї любові, хоч сніги залягли, як літа.
В У небі вітер кучерявий колише теплую блакить.
Г Життя – єдина мить, для смерті ж вічність ціла.

3. Приєднайте до фрагмента речення (1–4) відповідний зазначенням фразеологізм (А–Д).

Фрагмент речення	*Фразеологізм*
1 Екскурсовод знає наше місто […].	А як грім з ясного неба.
2 Схожі Даринка із сестрою […].	Б як свої п’ять пальців.
3 Раптовий приїзд гостей був […].	В як білка в колесі.
4 Офіціант крутився на зміні […].	Г як гриби після дощу.
	Д як дві краплі води. [15, 8].

4. Поєднайте слова обох колонок, утворивши фразеологізми.

1 всесвітній	А потоп
2 ноїв	Б пальма
3 голуб	В гілка
4 оливкова	Г миру
	Д ковчег [15, 75].

5. Приєднайте до фрагмента речення (1–4), відповідний за значенням фразеологізм (А–Д).

Фрагмент речення	*Фразеологізм*
1 Ой ловко ж ти перед чиновниками вислужуєшся – уміємш […] начальству.	**А** лізти в ярмо
	Б кадити фіміам
2 Твій чоловік сам бачив, що стане залежним – не треба було […].	**В** знімати стружку
	Г піднімати хвоста
3 Наробив горя – тепер будуть з тебе […].	**Д** навертати на розум
4 Не треба аж так […], бо за тебе вже завідувач облік продукції веде [10, 106].	

При вивченні вступних тем фразеології, перше, що необхідно зробити, – це розмежовувати вільні і фразеологічно зв’язані сполуки слів. Матеріал треба добирати таким чином, щоб стрижневе слово могло бути частиною як вільного, так і фразеологічно зв’язаного словосполучення.

Хоча фразеологізми – це єдине значеннєве ціле (семантично неподільна синтагма), все ж вони різняться з погляду співвіднесеності семантики усього стійкого словосполучення із семантикою окремих його компонентів (тобто за ступенем значеннєвої мотивації та близькості). Цю специфіку фразеологізмів і покладено в основу семантичної (значеннєвої) класифікації, відповідно до якої розрізняють три типи фразеологічних одиниць – фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності, фразеологічні сполучення [Докл. про це див: 98,164 –166]. **Фразеологічні зрощення** аналогічні до слів з непохідною основою (вони немотивовані, позбавлені внутрішньої форми й семантично цілком неподільні). Значення фразеологічних зрощень не корелюють зі значень окремо взятих

компонентів: *зуби (собаку) з'їсти* – набути досвіду; *дати драла* – втекти; *бити баглаї (байдики)* – ледарювати; *на руку ковінька* – вигідно; *дати кучми (березової каші)* – побити; *правити теревені* – говорити нісенітниці; *циганське тепло* – холоднеча. Аналогічно неподільними є **фразеологічні єдності** (ФЄ), але їхнє цілісне значення почасти мотивується значеннями складників ФО: *закинути вудку* – розвідати; *товкти воду в ступі* – марно гаяти час; ребра лічити – бити; міряти (носити) воду решетом – даремно робити щось. Мотивованість ФЄ опосередкована й визначається переносними значеннями слів, що входять до складу фразеологізмів. Ступінь образності може бути різним [98, 165].

Фразеологічні сполучення (сполуки) – це такі ФО, які утворено поєднанням слів і з вільним, і з фразеологічно зв'язаним значенням. Скажімо, у фразеологізмах *брати (взяти) в руки* – підкоряти кого-небудь, брати *(взяти) за душу (за серце)* – хвилювати, тривожити або зворушити кого-небудь значення слова брати (взяти) є фразеологічно зв'язаним, тоді як поєднувані з ним слова мають вільне значення. Аналогічні приклади – *рвати вуха, рвати руки, рвати очі, рвати боки* (фразеологічно зв'язаним є дієслово *рвати*). Синтаксичні зв'язки у фразеологічних сполученнях відповідають живим граматичним нормам та мають досить прозору семантику.

1.Позначте слово, з яким слово **РУКА** не утворює фразеологізму
А важка **В** набита
Б нечиста **Г** з кожним словом твориться фразеологізм

2. У фразеологізмах ***великий****…, …****становища****, … **чи припав, сам собі*** … замість крапок має бути слово
А брат
Б шляхтич
В козак
Г пан
Д дідич

3. Фразеологізм зі значенням «засмучуватися» вжито в реченні
А Проводити його трохи за носа чи відкрити карти зараз же?
Б Коли б не таке діло, носа б не виткнув на вулицю.
В Не сунь свого носа до чужого проса .
Г Дехто вже й носа повісив, що не така військова служба легка.

4. Утворіть фразеологізми
1 носити воду **А** химери

2 плести	**Б** кислиці
3 розпускати	**В** плечі
4 узяти ноги на	**Г** сльози
	Д решетом

5. Побудуйте речення з відповідними фразеологізмами.

Речення	Член речення
1 Чоловік злякався, хотів уже...	**А** не встромляти носа
2 Ти мусиш мовчати, а інші можуть...	**Б** п’ятами накивати
3 Щоб не бути винним, треба…	**В** глека розбити
4 Справжні друзі повинні…	**Г** ляси точити
	Д пуд солі з’їсти

Узагальнення актуалізованих теоретичних моментів можна подати й у вигляді таблиці.

Фразеологія				
Фразеологічні зрощення		**Фразеологічні єдності**		**Фразеологічні сполучення**
Семантично неподільні, немотивовані одиниці, значення яких не пов’язані із значенням окремих компонентів		Семантично неподільні одиниці, значення окремих компонентів яких пов’язані із значенням фразеологізму		Семантично подільні, один компонент вільний за лексичним значенням (може змінюватися), а другий – пов’язаний із фразеологізмом
бити байдики, розводити антимонії		***накрити мокрим рядном; крокодилові сльози***		***мухи не зобидить як муха в окропі як муха у Спасівку набридлива муха***

Поза трьома групами ФО – прислів’я, приказки, крилаті вислови, термінологічні словосполучення тощо. **Прислів’я** – це зазвичай експлікований у реченнєвому форматі народний вислів повчального змісту, у якому вербалізовано життєву мудрість чи пораду, що постали у висліді багатовікових спостережень народу, його суспільного досвіду: *Поспішиш – людей насмішиш; Не вчи вченого їсти хліба печеного*. **Приказка** – народний вислів, близький до прислів’я, але позбавлений моралізаторського змісту, має буквальний план (уживається у прямому значенні) *Баба з воза; Близько лікоть, та не вкусиш; Як в око вліпив.* Народні примовки – жартівливі, зазвичай із внутрішньо римовані вислови, що ситуативно стають елементом комунікації, оптимізують її: *Як ся маєте? Хай їм грець! Та й таке!* Крилаті вислови – влучні вислови видатних людей: письменників, державних і політичних діячів: *Борітеся – поборете!*

(Т. Шевченко); *Нам пора для України жить* (І. Франко) [Див. про це також: 98, 166 – 167].Окрему групу фразеологізмів становлять складені терміни на зразок: *глухий звук, вища математика, червона вовчанка, слонова стопа*. Такі словосполучення від інших ФО різняться відсутністю експресії. Як засвідчує моніторинг великого масиву тестового матеріалу, паремійні одиниці в завданнях підсумкових атестацій представлені спорадично.

За функційно-стильовими особливостями фразеологізми поділяються на розмовні, книжні і нейтральні.

фразеологізми розмовного стилю	фразеологізми книжного стилю	стилістично нейтральні фразеологізми
переважно з негативним забарвленням: ***як кіт наплакав, шкребти за душу, п 'ятами накивати, клювати носом, точити ляси***	здебільшого з піднесено-урочистим забарвленням: ***ахіллесова п'ята, яблуко незгоди, прокрустове ложе, блудний син, випити чашу до дна***	найменш експресивно забарвлені: ***перша ластівка, спинитися на півдорозі, пробувати сили, тішити себе надією***

Як бачимо, шкільна програма передбачає знання таких аспектів фразеології, як семантичні типи фразеологізмів, розуміння ФО у вузькому та широкому плані, зокрема загальне уявлення про пареміологічні одиниці (прислів'я, приказки, примовки, афоризми, крилаті вислови), а також функціонально-стильове призначення усталених одиниць. Тому є потреба загальної актуалізації знань зазначених аспектів фразеології. Провівши моніторинг тестових завдань із часу запровадження ЗНО з української мови, можемо сказати, що тестів на визначення семантичних типів ФО, генетичних особливостей та стильового навантаження зафіксовані спорадично. Не виокремлено цих моментів і в Програмі ЗНО з української мови. Тому, гадаємо, немає потреби проводити поглиблений тестовий контроль.

У змісті свого навчально-тренувального проєкту ми пропонуємо тестові завдання, пов'язані з тлумаченням ФО, їх відмежуванням від одиниць нефразеологічного типу, частково – етимологією (поясненням значення ФО біблійного та античного походження), фразеологічною антонімією, фразеологічною синонімією та синтаксичною роллю у реченні). На

закріплення пропонуємо такі види робіт: тренувальні вправи, тести різного змісту з вибором однієї правильної відповіді (до прикладу, є всі вислови, окрім…, тести різного змісту на відповідність тощо).

Як засвідчує практика, найскладнішим в опануванні фразеосистеми української мови є якраз знання семантики фразеологізмів, уміння стисло і точно пояснити їхнє значення. Наприклад, *канути в Лету – безслідно зникнути, ахіллесова п'ята – вразливе місце, хоч мак сій – тихо, хоч в око стрель – темно, за царя Гороха – давно, обійми Морфея – міцний сон, адамове ребро – жінка, ловити окунів – куняти, тягти кота за хвіст – зволікати, розводити антимонії – говорити багато зайвого, стріляний горобець – досвідчена людина, укрутити хвоста – приборкати.*

1. Установіть значення наведених фразеологізмів

Фразеологізм	*значення*
1 стріляний птах	**А** здоровий
2 книга за сімома печатями	**Б** приховане
3 кров з молоком	**В** досвідчений
4 гаряча голова	**Г** запальний
	Д дурнуватий

2. Установіть відповідність між фразеологізмами та їхнім тлумаченнями

1 бити на сполох	**А** робити щось без чітких орієнтирів, навмання
2 блукати манівцями	Б піддавати життя смертельній небезпеці
3 брати в стоси	**В** плутати, змішувати що-небудь, не зважаючи на відмінності
4. важити головою	**Г** звертати загальну увагу на небезпеку, що загрожує
	Д робити суворе зауваження, критикувати, сварити

3. Установіть відповідність між фразеологізмами та їхнім тлумаченнями

1 верства келебердянська	**А** обставини, що швидко змінюються
2 вітер змін	**Б** велика злива
3 всесвітній потоп	**В** невелика на зріст людина
4 гірка пілюля	**Г** дуже висока людина
	Д що-небудь неприємне, образливе

4. Установіть відповідність між фразеологізмами та їхнім тлумаченнями

1 встигнути з козами на торг	**А** зробити посильний внесок у якусь справу
	Б нема причини, потреби поспішати
2 вхопити шилом	**В** триматися впевнено; не виказувати своїх

патоки	почуттів
3 тримати ніс за вітром	**Г** змінювати свої погляди, переконання,
4 внести лепту	пристосовуючись до обставин
	Д зазнати невдачі

5. Установіть відповідність між фразеологізмами та їхнім тлумаченнями

1 губа не з лопуцька	**А** щось таке, що не має значення, чому
2 жне, де не сіяв	не слід надавати значення
3 жуки в голові	**Б** про людину, яка не байдужа до чогось,
4 жаба душить	уміє вибрати найкраще
	В хтось комусь заздрить
	Г про не дуже розумну або недоумкувату людину
	Д про людину, яка любить жити за рахунок інших, звикла користуватися наслідками чужої праці

6.. Установіть відповідність між фразеологізмами та їхнім тлумаченнями

1 дійна корова	**А** слова підтримки або радісна звістка
2 геростратова слава	**Б** джерело прибутку
3 геркулесові стовпи	**В** ганебна слава, здобута будь-яким
4 бальзам на рану	шляхом аж до злочину
	Г межа чого-небудь, крайня точка, надмірне перебільшення чого-небудь
	Д слава тимчасова, швидкоминуча, якою не варто спокушатися

2.6. Джерела поповнення фразеології

Шкільна програма передбачає знання основних джерел поповнення фразеології. Їх можна подати у вигляді таблиці:

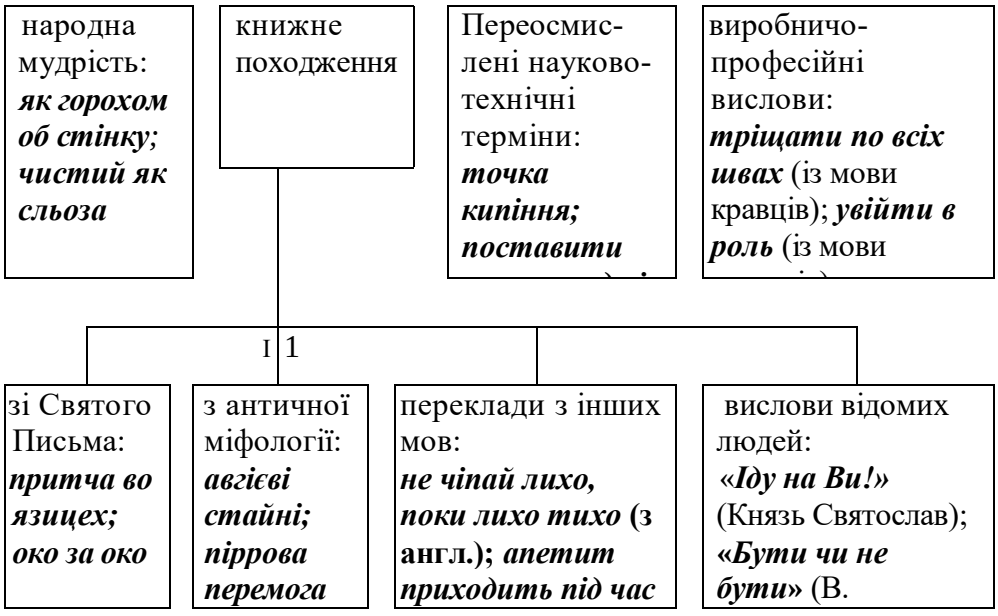

Можна запропонувати і простіший варіант таблиці.

Основні джерела походження фразеологізмів	
Мова народу	***з голови до п'ят, витрішки купувати (продавати)***
Усна народна творчість	***За царя Хмеля, язиката Хвеська***
Святе Письмо	***тридцять срібняків, нести хрест, офірний цап, у поті чола***
Антична міфологія	***троянський кінь, канути в Лету***

Необхідно наголосити, що в складі фразеології сучасної української літературної мови значна питома вага належить фразеологізмам біблійного походження та усталеним одиницям, запозиченим з античної міфології. Тут передовсім необхідно актуалізувати знання із зарубіжної літератури, на уроках якої діти поглиблено вивчають Біблію та римську міфологію. У цьому контексті треба також повторити найвідоміші крилаті вислови, що функціонують у сучасній українській мові. Найголовніше в опануванні фразеологічної системи – домогтися свідомого засвоєння семантики найбільш поширених фразем передовсім біблійного та античного походження. На пропедевтичному етапі дітям можна запропонувати укласти словничок-мінімум фразеологізмів на зазначену тематику. Доречною буде також й окрема робота над тлумаченням біблійних та античних фразеологізмів, підсумком якої має стати розв'язування спеціально дібраних тестів. Далі пропонуємо комплекс тестових завдань з вибором однієї правильної відповіді та завдань на відповідність.

1. Установіть відповідність між фразеологізмами та їх тлумаченнями

1 альфа і омега	**А** вразливе місце
2 архімедів важіль	**Б** початок і кінець кого-небудь
3 ахіллесова п'ята	**В** нестерпні страждання
4 танталові муки	**Г** чиста дошка
	Д рушійна сила

2. Установіть відповідність між фразеологізмами та їхнім тлумаченнями

1 бочка Данаїд	**А** марна, даремна робота
2 будинок на піску	**Б** добровільна ізоляція від зовнішнього світу
3 вавилонська вежа	**В** ненадійна справа
4 Варфоломіївська	**Г** справа, яка ніколи не буде завершена ніч до кінця
	Д жорстока масова розправа, знищення беззахисних людей

3. Установіть відповідність між фразеологізмами та їхнім тлумаченнями

1 витати в емпіреях	А робити рішучий крок, після якого
2 відкривати Америку	неможливе повернення назад
3.спалювати кораблі	**Б** розповідати про щось дуже детально, нецікаво
4 розтікатися мислію по древу	**В** з'ясовувати суть якої-небудь складної, плутаної справи
	Г відкривати, знаходити щось давно вже відкрите
	Д фантазувати, плекати нездійсненні мрії

4. Установіть відповідність між фразеологізмами та їхнім тлумаченнями

1 скринька Пандори	**А** складне переплетення обставин
2 гордіїв вузол	**Б** вмістилище зла, лиховісний дар
3 дамоклів меч	**В** межа, вершина всіх бажань
4 пташине молоко	**Г** вередлива, зніжена, розпещена людина
	Д постійна небезпека

5. Установіть відповідність між фразеологізмами та їхнім тлумаченнями

1 сізіфова праця	**А** дві великі небезпеки
2 яблуко розбрату	**Б** омріяна мета
3 золоте руно	**В** великі несподівані прибутки
4 сцилла і харибда	**Г** причина суперечки
	Д безплідна й виснажлива праця

2.7. Багатозначні фразеологізми і фразеологічні синоніми та антоніми

Як і слова, фразеологізми теж можуть бути багатозначними, хоча це явище у фразеології представлене меншою мірою. Причому, якщо в лексичних одиницях визначають первинні значення, що відповідають реаліям об'єктивної дійсності (назвам конкретних предметів й абстрагованих понять, а також ознак, дій, процесів тощо), і вторинні, похідні, ужиті в переносному значенні на основі семантичного зв'язку відповідних найменувань, то у фразеологізмах, утворених на основі вільних сполучень слів із прямим номінативним значенням, виявляємо лише вторинні, переносні значення. За наявності кількох значень у фразеологізмах ці значення у більшості випадків співіснують як незалежні одне від одного, а отже, не підпорядковуються одне одному. З багатозначністю тісно пов'язане явище омонімії фразеологічних одиниць. Виникнення фразеологізмів-омонімів учені пояснюють поступовим розривом семантичного зв'язку між

окремими значеннями багатозначних фразеологізмів або випадковим збігом однакових за компонентним складом і структурною організацією фразеологічних одиниць, що мають різну мотивацію творення, а отже, й різні значення [98, 178]. Тісною взаємодією полісемії й омонімії фразеологізмів, а іноді й нерозрізненням цих явищ можна пояснити те, що в загальномовних тлумачних і перекладних словниках фразеологізми-омоніми об'єднуються в межах багатозначного фразеологізму, хоч їх і виокремлюють в спеціальні рубрики відповідних статей. Наведемо приклади фразеологізмів, що засвідчені у кількох значеннях. Наприклад: *альфа і омега* – 1) початок і кінець чого-небудь; 2) головне в чомусь, зміст чого-небудь; *бити чолом* – 1) схилятися перед ким-небудь, просити; 2) кланятися, вітатися; *іскра Божа* – 1) талант, видатні здібності, обдарування; 2) високі прагнення, благородні поривання; кресати підковами – 1) запально танцювати; 2) енергійно йти; *орати носом* – 1) журитися, сумувати; 2) падати вниз обличчям. Тестові завдання на розмежування семантичних нюансів багатозначних ФО фразеологізмів-омонімів представлені спорадично.

Фразеологізми мають синоніми і антоніми – інші фразеологізми, наприклад: *приший кобилі хвіст – як п'яте колесо до воза, як зайцю п'ята лапа* (синоніми); *як кіт наплакав – і кури не клюють, ні за холодну воду – аж у руках горить* (антоніми). Для вираження та увиразнення того самого змісту мовлення використовують паралельні варіанти поєднання слів, що зумовлено семантикою та функціональним призначенням стійких словосполучень. Фразеологічні синоніми, як зауважують О. Лаврінець, К. Симонова, І. Ярошевич, різняться від лексичних не лише наявністю образної, переносної семантики та іншою формою експлікації, а головно тим, що є яскравими стилістемами та неповторними засобами експресивізації дискурсу [98, 184]. Прикметно, що у фразеологічних синонімічних рядах майже неможливо виокремити фразеологізм-домінанту, тобто словосполуку з відносно нейтральним значенням. Фразеологічні синоніми функціонують зазвичай в одному ряді з лексичними одиницями, що номінують певне поняття й одним словом, рівно ж описовою конструкцією. Фразеологічна

синонімія допомагає глибше й рельєфніше вербалізувати суть позначуваних понять, виявляти смислові й семантичні нюанси значень, їхнє стилістичне забарвлення, нейтральний (міжстильовий), стилістично маркований чи емоційно-експресивний характер тощо. Кожен компонент фразеологічного синонімічного ряду по-своєму розкриває певне поняття чи судження. Далі пропонуємо різнопланові тестові завдання на закріплення мікротеми «Синонімія у фразеології».

1 Фразеологізм-синонім до слова ***вмерти***
А дати стусана
Б дати дуба
В дати стрекача
Г дати по шапці

2. Фразеологізм-синонім до слова ***підкорятися***
А заливати за шкуру сала
Б підкладати хмиз до багаття
В висмоктати з пальця
Г танцювати під чужу дудку

3. Фразеологічні звороти є синонімічними в рядку
А п’яте колесо до воза – приший кобилі хвіст
Б грати на нервах – ребра полічити
В підвести під монастир – повідбивати бебехи
Г сидіти склавши руки – замовляти зуби

5. Фразеологічні звороти є синонімічними в рядку
А межи хатою й коморою заблукати – серед села дороги не знайти
Б вбиватися в колодочки – вбиватися в тіло
В виходити з терпіння – виходити з ужитку
Г води не замутить – вухом не поведе

4. Позначте рядок, у якому фразеологічні звороти є синонімічними
А сидіти, склавши руки; бити байдики; ні за холодну воду не братися
Б співати дифірамби; курити фіміам; підносити до небес
В доливати оливи до вогню; підкласти дров у жар; залити за шкуру сала
Г на заячий скіп; бити лихом об землю; крапля в морі
Д кум королю; як дві краплі води; бути на коні

5. Установіть відповідність між фразеологічними синонімами

1 мати лій у голові	**А** хвіст собачий
2 губи в молоці	**Б** у свою шкуру не потовпиться
3 дірка від бублика	**В** і свині не їдять
4 і конем не об’їдеш	**Г** не в тім’я битий
5 хоч греблю гати	**Д** кіт наплакав

Е молоде та зелене

6. До кожної фразеологічної одиниці доберіть синонімічну.

Фразеологізм	*Синонім*
1 душі не чути	А сліпма упадати
2 аж у вухах свистить	Б один одного вартий
3 висохлий на тараню	В конем не доженеш
4 два чоботи пара	Г і медом не заманити
	Д ходячий мрець [15, 30].

Фразеологічні антоніми – це такі стійкі сполуки, значення яких взаємовиключають (своєрідно заперечують) одна одну, оскільки вони характеризують предмети, явища, ознаки, дії різних суміжних сторін на основі зіставлення і протиставлення. Фразеологічні одиниці, що перебувають в антонімічних відношеннях, передають контрастне протиставлення понять, водночас відзначаються єдністю смислової і логічної сутності, а також повною або частковою нетотожністю компонентного складу. Частково нетотожними, зокрема, є такі фразеологізми: *прикусити язика* «замовкнути» – *розпустити язика* «заговорити»; *гладити за шерстю* «потурати, сприяти» – *гладити проти шерсті* «перешкоджати»; *пристати до берега – відбитися від берега* тощо. Специфічним різновидом фразеологізмів-антонімів є такі, протилежне зіставлюване значення яких передається за допомогою заперечних формантів (головно заперечної частки **не** та прийменника **без**): *по кишені* «щось у змозі купити» – *не по кишені* «не мати змоги купити»; *з душею – без душі; з серцем – без серця* та ін. [98, 190].

З іншого боку, структурно однотипні фразеологічні антоніми передбачають поєднання компонентів, протиставлення яких не пов’язуються з лексичною антонімією. У такому разі йдеться про повну нетотожність компонентного складу фразеологізмів-антонімів [98, 190]. Наприклад: *хоч у вухо бгай* «покірливий» – *ставати цапки* «бути непокірливим»; *крапля в морі* «дуже мало» – *на воловій шкірі не списати* «дуже багато» тощо. Наводимо взірці тестів різного типу на закріплення мікротеми «Антонімія у фразеології».

1. Антонім до фразеологізму ***верства келебердянська*** є в реченні

А Що ж ти тому дівчаті скажеш, коли воно ще курча пухнасте, горобеня жовтодзьобе.

Б «Тобі вже одинадцять років, а ти від горшка – два вершка», – продовжував знущатися Маслюк.
В Ви тут не герой і навіть не людина, а всього лише дірка від бублика.
Г Іди, іди, капустяна голово, гадаєш, що тебе хто прийме.

2. Антонім до фразеологізму ***за тридев'ять земель*** є в реченні
А Аж під'їхавши на кид стріли, бачу – відділ озброєних ратників веде скутих невольників.
Б Ти, Гризельдо, не думай, що ми оце заїхали аж на край світу, куди й ворон не занесе кісток твоїх знайомих.
В Світ не близький мені додому йти. Я з Галілеї.
Г Йому, здавалось, що їхатимуть цілу вічність без кінця і краю.

3. Доберіть до кожного фразеологізму (1–4) антонім (А–Д).

Фразеологізм	*Антонім*
1 зарубати на носі	**А** ні за холодну воду не братися
2 співати дифірамби	**Б** заливатися сльозами
3 гнути спину	**В** води в рот набрати
4 розпустити язика	**Г** викинути з голови
	Д поливати помиями [10, 33].

4. Установіть відповідність між фразеологізмами антонімами

1. зуби з'їсти	**А** надягати машкару
2. зривати личину	**Б** кинути якір
3. знятися з місця	**В** молоко на губах не обсохло
4. з одного тіста книш	**Г** як по маслу
5. з горем пополам	**Д** не з нашої парафії
	Е макітра не в порядку

5. Установіть відповідність між фразеологізмами антонімами

1 з душі верне	**А** без року три дні
2 за царя Гороха	**Б** укласти в копи
3 сміятися на кутні	**В** відкрити очі
4 заморити черв'ячка	**Г** тягнути за язик
5 заговорити зуби	**Д** скалити зуби
	Е як лялечка

Для кращого засвоєння семантики фразеологічних одиниць пропонуємо словник найуживаніших фразеологізмів української мови. Це допоможе систематизувати накопичений досвід осягнення фразеосемантики і звернути увагу на ті випадки, де найчастіше помиляються при тлумаченні ФО (Додаток)

Оскільки тематика нашого дослідження обмежена лише одним розділом – «Лексикою і фразеологією», у роботі ми провели моніторинг теоретичного матеріалу та тестових завдань з лексики у виданнях за десять років і дійшли

висновку, що більшість з них справді відповідають і шкільній програмі, і програмі ЗНО / НМТ, яка періодично уточнюється й коригується.

ВИСНОВКИ

Запровадження в Україні зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) рівня навчальних досягнень випускників загальноосвітніх навчальних закладів є подією першочерговою державної та суспільної ваги. За рівнем значущості та впливу на державотворчі процеси деякі соціологи ставлять незалежні зовнішні атестації в один ряд із такими доленосними актами, як ухвалення Декларації про державний суверенітет України та запровадження української національної грошової одиниці – гривні. Для світової спільноти ЗНО, а в останні чотири роки у зв'язку з широкомасштабною агресією російської федерації та введенням воєнного стану на всій території держави є ще й свідченням відкритості українського суспільства, демонстрацією, попри суперечливі моменти, прагнення подолати корупцію в освітній системі та готовність до з'ясування і з боку політиків, і з боку експертів реального рівня якості вітчизняної (зокрема і для порівняння з ефективністю освітніх систем інших країн світу).

Зовнішнє незалежне оцінювання, рівно ж національний мультипредметний тест, є серйозним випробуванням для кожного з учасників, а його результати – важливим індикатором оцінки суспільством не лише їхньої персональної навчальної діяльності, а й успішності роботи навчальних закладів, у яких вони здобували освіту. Усе сказане насамперед стосуються ЗНО / НМТ з української мови, оскільки в ньому беруть участь усі без винятку абітурієнти незалежно від обраного ними фаху, тобто «і фізики, і лірики» (до 2020 року обов'язковим було випробування з української мови та літератури). Успішне проходження зовнішнього незалежного оцінювання вимагає якісно нового підходу до методичної парадигми навчання української мови в школі, адже зараз на перший план мають виходити такі її аспекти, як наступність у викладанні, поступове ускладнення теоретичного матеріалу, системність і комплексність та постійна актуалізація знань і вдосконалення практичних навичок, останнім часом – адаптивність до екстремальних умов здобуття освіти та проходження вступних випробувань. Це викликає потребу переглянути й уточнити та збалансувати навчальні програми й великий корпус методичної літератури, внести до них

відповідні корективи, а також максимально залучати різноформатні освітні платформи й опановувати релевантні методики навчання в умовах війни. Згідно із результатами (висновками) багатьох опитувань і досліджень, а також соціологічних зрізів, що проводилися до 2022 року, загальноосвітня школа не дає достатнього рівня знань з української мови, які б стали запорукою успішного складання ЗНО / НМТ без залучення додаткових навчальних ресурсів. Водночас проблема не тільки в школі: тести не завжди релевантні чинній програмі, трапляються недоліки у формулюванні тестових завдань, навіть помилки. Не завжди рефлексії піддається актуальний навчальний матеріал.

Ми провели різногранне дослідження та навчально-методичний моніторинг лише одного розділу української мови – «**Лексика** і **фразеологія**» крізь призму вимог зовнішніх атестацій, оскільки засвоєння лексико-фразеологічного рівня мови та опанування згаданих норм, що вирізняються динамізмом та потребують особливого мовного чуття й етноментального досвіду, має важливе значення для вироблення стійких і водночас гнучких мовно-мовленнєвих навичок учнів, збагачення їхніх інтелектуальних здібностей, лінгвоестетичних пріоритетів, уваги до мовної скарбниці, ядро якої становлять фразеологізми, сформованого культуромовного канону і є запорукою успішного складання ЗНО / НМТ.

Відповідно до шкільної програми передбачено вивчення основних тем лексики і фразеології. Учні знайомляться зі словом та фразеологізмом як стійким словесним блоком та їхніми значеннями; багатозначністю слів, принципами розмежування прямого та переносного значення слова; групами лексики за значенням, походженням та вживанням. Проводиться системна й цілеспрямована робота над збагаченням словника учнів і виробленням навичок свідомого, умілого користування словом та ФО. Здавалося б, при проходженні тестування не повинно виникати особливих проблем, оскільки аналогічні теми передбачені і програмою ЗНО / НМТ. Проблему становить сама методика викладання розділу, що передбачає добір вправ з лексики і фразеології, орієнтованих передусім на виконання низки стратегічних завдань: відповідність

змісту вправ теоретичним відомостям з лексики і фразеології; актуалізоване аксіологічно-виховне спрямування лексико-фразеологічного матеріалу; досвід лексичного та фразеологічного аналізу та ін. Більше уваги потрібно приділяти роботі над словом, знаходити нові способи й методи його вивчення, що сприяли б закріпленню у свідомості учнів семантизації нової лексики (тут вельми актуальними є новітні запозичення, передовсім англізми), моделюванню й запам'ятовуванню лексичного поля, демонстрації типової лексичної та фразеологічної сполучуваності, вивченню їхніх системних семантичних, та контекстуальних зв'язків. У контексті підготовки до ЗНО / НМТ учитель повинен акцентувати увагу учнів на найголовніших, найсуттєвіших моментах розділу. Скажімо, при повторенні теми «Однозначні і багатозначні слова» необхідно наголосити на таких моментах: чому слово спочатку має лише одне значення і як у процесі розвитку народжується багатозначність; що лежить в основі переносного слововживання, як формуються основні типи переносного слововживання та як виникає метафора, метонімія і синекдоха. Вивчаючи тему «Склад української лексики з погляду сфер уживання. Загальновживана лексика», особливу увагу звертаємо на поняття загальновживаної лексики (учні часто плутають його з активною), наголошуємо на територіальному, віковому, соціальному гендерному аспектах, повторюємо основні групи зазначеної лексики. Аналізуючи спеціальну лексику, знову ж таки акцентуємо на територіальних, соціальних, вікових та професійних ознаках як критеріях її обмеженості, закріплюємо набуті знання на конкретних прикладах, яких бажано навести дещо більше, ніж при повторенні інших груп лексики (особливо діалектизмів).

На допомогу абітурієнтам, почасти – вчителям, спрямовано велику кількість різноформатної навчальної та довідкової літератури, що мала б сприяти підготовці до зовнішніх атестацій. За останні роки оприлюднено багато посібників, довідників, збірників тестів. Однак критичний огляд низки свідчить про те, що більшість із них не відповідає шкільній програмі, переобтяжена теоретичним матеріалом (надто ускладненим або, навпаки, надто спрощеним,

спримітизованим). Що ж до самих тестових завдань, то в них подекуди трапляються фактичні помилки, різночитання й різнотлумачення, завдання заторкують дискусійні питання української мови. Майже немає завдань, які б передбачали роботу зі словниками, зокрема із фразеологічними (тлумачним, фразеологічних синонімів, фразеологічних антонімів, крилатих слів). Усе це потребує суттєвих доопрацювань та адаптивності й гнучкості новітніх методичних парадигм. У нашому дослідницько-навчальному проєкті пропонуємо брати до уваги такі її основні моменти, як стислий виклад теоретичного матеріалу з конкретного підрозділу; узагальнення у формі таблиці, що передбачає актуалізацію опорних компонентів мікротеми; низку різнотипних тестових завдань лише закритої форми.

У своїй роботі ми торкнулися лише одного розділу української мови – «Лексика і фразеологія». Вважаємо за доречне провести аналогічні дослідження з усіх розділів мовознавства, особливо зі стилістики, оскільки це найчутливіша галузь нашої мови. Вирішення всіх згаданих нами зауваг мало б посприяти кращій підготовці до ЗНО / НМТ, поліпшити результати зовнішнього оцінювання, цілеспрямовано оптимізувати навчальний процес, підвищити рівень знань учнів, виховати мовно стійку українську особистість зі сформованими аксіологічними та лінгвоментальними пріоритетами.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Авраменко О.М. Українська мова та література: Збірник завдань у тестовій формі: ІІ частина. 2-е, доповн. К. : Грамота, 2012. 160 с.
2. Авраменко О.М. Українська мова та література: Збірник завдань у тестовій формі: ІІ частина. 8-е вид., доповн. К. : Грамота, 2017. 160 с.
3. Авраменко О.М. Українська мова : Збірник завдань у тестовій формі. Для технічних спеціальностей : ІІ частина. Київ : Грамота, 2020. 96 с.
4. Авраменко О.М., Блажко М. Українська мова та література. Довідник. Завдання у тестовій формі : І ч. Київ : Грамота, 2021. 496 с.
5. Авраменко О. Українська мова : Теорія в таблицях. Завдання у форматі НМТ/ЗНО. Київ : Грамота, 2023. 232 с.
6. Авраменко О. Українська мова : підручн. для 5 класу закл. загальн. середн. освіти. Київ : Грамота, 2022. 208 с.
7. Авраменко О. Українська мова : підручн. для 6 класу закл. загальн. середн. освіти. Київ : Грамота, 2023. 224 с.
8. Авраменко О. Українська мова : підручн. для 6 класу закл. загальн. середн. освіти / Олександр Авраменко, Зара Тищенко. Київ : Грамота, 2024. 224 с.
9. Авраменко О. Українська мова. Теорія в таблицях. Завдання у форматі НМТ. Харків : Юнісофт, 2024. 232 с.
10. Авраменко О. Національний мультипредметний тест. Українська мова: завдання у форматі НМТ. Харків : Юнісофт, 2025. 128 с.
11. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1987. 135 с.
12. Білецька О. Українська мова. Комплексна підготовка до ЗНО та ДПА. Тернопіль : Підручники і посібники, 2019. 592 с.
13. Білецька О. Національний мультипредметний тест. Українська мова : тестові завдання у форматі НМТ. Тернопіль : Підручники і посібники, 2023. 64 с.
14. Білецька О. Національний мультипредметний тест. Українська мова : тестові завдання у форматі НМТ. Тернопіль : Підручники і посібники, 2025. 96 с.

15. Білецька О., Шумка М. Українська мова: тестові завдання у форматі НМТ. Тернопіль : Мозаїка, 2025. 80 с.
16. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. К. : Наук. думка, 1989. 156 с.
17. Біречька Н. Мовленнєва робота на уроках рідної мови / *Дивослово*. 2010. № 10. С. 2 – 4.
18. Бобух Н.М. Антоніми та фразеологізми з семантично протилежними компонентами / *Мовознавство*. 1992. № 4. С. 62 – 67.
19. Бойчук Т. Синоніми у лексичному складі мови. урок-подорож у 5 класі / *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2005. № 30. С. 11 – 12.
20. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т.Бусел. К. : Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
21. Волос Т. Професійна лексика на уроках української мови / *Українська мова та література*. 2011. № 41 – 42. С. 22 – 38.
22. Глазова О. П., Кузнецов Ю. Б. Рідна мова: Підручник для 5 класу загальноосвітніх навчальних закладів. К. : Педагогічна преса, 2005. 288 с.
23. Глазова О. П., Кузнецов Ю.Б. Рідна мова: Підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів. К. : Педагогічна преса, 2006. 289 с.
24. Глазова О. П. Рідна мова: Підручник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів / О. П. Глазова, Ю. Б. Кузнецов; наук. ред. І. Вихованець. К. : Зодіак-ЕКО, 2010. 250 с.
25. Голуб Н. Українська мова : підручн. для 5 класу закладів загальної середньої освіти / Н. Б. Голуб, О. М. Горошкіна. К. : Видавничий дім «Освіта», 2022. 256 с.
26. Гуменюк С. Підсумковий урок «Лексикологія» в 5-му класі / *Українська мова та література*. 2000. № 9. С. 11.
27. Данчук Ю. Українська, що надихає. Говоримо й пишемо правильно. Харків : Вид. група «Основа», 2022. 127 с.
28. Дворецька Ю. Помилкаріум. Моя українська правильна та вишукана. Харків : Вид. група «Основа», 2022. 128 с.

29. Демський М. Т. Українські фраземи й особливості їх творення. Львів –Краків – Париж : Просвіта, 1994. 62 с.
30. Демський М. Українська фраземіка: деривaційна база, семантико-граматичні особливості. Монографія / Упор. О. Демська, М. Яким. Дрогобич : Посвіт. 2019. 340 с.
31. Денисюк Л. Систематизація та узагальнення вивченого : (Тема «Лексикологія і фразеологія». Систематизація та узагальнення вивченого. Колективний заліковий пакет-практикум). 6 клас / *Відкритий урок*. 2002. № 1–2. С. 42 – 47.
32. Дияк О. Довідник для абітурієнтів та школярів з української мови: навч. посіб. / О.В.Дияк, В.М.Прудка. К. : Літера ЛТД, 2010. 408 с.
33. Дияк О. Українська мова: комплексне видання для підготовки ЗНО : навч. посіб. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. К. : Літера ЛТД, 2011. 368 с.
34. Дороз В. Методика навчання української мови в загальноосвітніх закладах: навч. посібн. для вищих навч. закладів. К. : Центр учбової літератури, 2008. 386 с.
35. Дорошенко О. Нестандарність при вивченні української мови в середній школі / *Українська мова і література в школі*. 1990. № 2. С. 30 – 38; № 3. С. 32 – 38.
36. Дубчак О. Українська мова та література. Збірник тестових завдань для підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання / О.П.Дубчак, О.Б.Рудницька, С.І.Ковальчук, С.П.Босак, В.С.Чала. К. : Генеза, 2011. 336 с.
37. Єрмоленко С.Я., Сичова В.Т. Рідна мова: Підручник для 5 класу. К. : Грамота, 2005. 240 с.
38. Забіяка В.А. Світ фразеологізмів. Етимологія, тлумачення, застосування : практ. посіб. К.: ВЦ «Академія», 2012. 304 с.
39. Заболотний О. Українська мова, 5 клас : підруч. для закл. заг. серед. освіти / О. В. Заболотний, В. В. .Заболотний. 2-ге вид., доопрац. Київ : Генеза, 2018. 208 с.
40. Заболотний О. К. Українська мова: підручник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів: рівень стандарту. К. : Генеза, 2010. 224 с.

41. Заболотний О. В. Українська мова : підручник для 5 класу закл. заг. серед. освіти / О. В. Заболотний, В. В. Заболотний. Київ : Генеза, 2022. 240 с.
42. Заболотний О. В. Українська мова : підручник для 6 класу закл. заг. серед. освіти / О. В. Заболотний, В. В. Заболотний. Київ : Генеза, 2023. 272 с.
43. Заболотний О., Заболотний В. Українська мова, 6 клас. Контроль результатів навчання. Київ : Літера ЛТД, 2023. 80 с.
44. Зубков М. Сучасний український довідник: Комплексний довідник. 10-те вид., випр. й доповн. Х. : ФОП Співак Т.К., 2009. 320 с.
45. Караман С. Методика навчання української мови в гімназії / Навч. посібн. для студ. вищих закладів освіти. К. : Ленвіт, 2000. 272 с.
46. Караман Н. Стилістичні засоби лексикології та фразеології (Урок у 10-му класі) / *Українська мова та література*. 2008. № 12. С. 22 – 24.
47. Карпіловська Є. Тенденції розвитку сучасного українського лексикону: чинники стабілізації інновацій / *Українська мова*. 2008. № 1. С. 24 – 35.
48. Кваша Л. Система уроків української мови з теми «Лексикологія» : 10 клас / *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2007. № 35. С. 21 – 25.
49. Климець І., Мельник Р., Миляник А. Інтернет-тестування з української мови та літератури (Спроба перша) / *Дивослово*. 2011. № 4. С. 10 – 15.
50. Коваль А. П., Коптілов В.В. Крилаті вислови в українській літературній мові. К., 1975.
51. Коваль Г. П., Деркач Н. І., Наумчук М. М. Методика викладання української мови: Навч. посібник для студентів пединститутів, гуманітарних університетів, педагогічних коледжів. Тернопіль : Астон, 2008. 287 с.
52. Коломієць М. П., Регушевський Є. С. Словник фразеологічних синонімів. К. : Радянська школа, 1988. 200 с.
53. Кратасюк Я. Система уроків з теми «Лексикологія» в 10 класі з поглибленим вивченням української мови / *Дивослово*. 2002. № 7. С. 24 – 31.
54. Куриліна О. Українська мова та література. Збірник завдань у тестовій формі / О. В. Куриліна, І. І. Овчиннікова, Г. І. Земляна. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2010. 456 с.

55. Куцінко О. Завдання для олімпіад, конкурсів, змагань. Українська мова та література. 6 – 11 класи [Текст]. Х. : Вид. Група «Основа», 2020. 221 с.
56. Левченко Т. Омоніми та їх різновиди. Міжмовні омоніми (Урок у 10 класі) / *Дивослово*. 2009. № 4. С. 13 – 14.
57. Лосінець С. Лексикологія. Лексика і лексичне значення / *Українська мова та література*. 2001. № 37. С. 6 – 9.
58. Марченко О. Українська мова і література. Тренувальні вправи. Харків: ФОП Співак В. Л., 2011. 168 с.
59. Лінгвістичний аналіз: Практикум. Навчальний посібник /За ред. Г. Р. Передрій. К. : Видавничий центр «Академія», 2005. 256 с.
60. Мацько Л. Українська мова в освітньому просторі: навч. посіб. [для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр». К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. 607 с.
61. Методика вивчення лексики і фразеології / *Методика вивчення української мови в школі*. К., 1987. С. 105 – 120.
62. Методика викладання української мови /За ред. С. І. Дорошенка. К. : Вища школа, 1992. 398 с.
63. Методика вивчення української мови в школі / О. М. Беляєв, В. Я. Мельниченко, М. І. Пентилюк, Г. Р. Передрій, Р. П. Рожило : Посібник для вчителя. К. : Радянська школа, 1987. 246 с.
64. Методика викладання української мови в середній школі: Навч. посібник / І. С. Олійник, В. К. Іваненко, Л. П. Рожило, О. С. Скорик; За ред. І. С. Олійника. 2-ге вид., перероб. і доп. К. : Вища школа, 1989.
65. Мироненко Г. Формування образного мислення учнів на уроках лексикології у 5-му класі / *Дивослово*. 2003. № 1. С. 37 – 40.
66. Мірошник С. Тестування як метод діагностики навчальних досягнень учнів (На матеріалі завдань з української літератури) /*Дивослово*. 2011. № 1. С.2–7.
67. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. К. : Шкільний світ, 2001. 16 с.

68. Новосьолова В. Нові підходи до вивчення слова і його лексичного значення в школі / *Українська мова та література в школі*. 2001. № 6. С. 8 – 10.
69. Новосьолова В. Використання сучасних методів, прийомів та засобів навчання на уроках лексикології / *Українська мова та література в школі*. 2006. № 8. С. 8 – 18.
70. Новосьолова В. Українська мова: зб. тест. завдань для підгот. до зовнішнього незалежн. оцінювання: 11 клас / В. І. Новосьолова, Л. В. Скуратівський, Л. В. Плетньова. К. : Генеза, 2009. 120 с.
71. Остапенко Н. Технологія сучасного уроку рідної мови: навч. посібн. / Н. М. Остапенко, Т. В. Симоненко, В. М. Руденко. К.: ВЦ «Академія», 2011. 248 с.
72. Подранецька Н. Лексика української мови. 6 клас / *Дивослово*. 2008. № 9. С. 26 – 30.
73. Подранецька Н. Лексикологія. Фразеологія (в українській мові) / *Все для вчителя*. 2005. № 1–2. С. 32 – 36.
74. Приходько Н. Пасивна лексика: застарілі слова, неологізми / *Українська мова та література*. 2006. № 29 – 30. С. 8 – 9.
75. Рідна мова: Підручник для 5 класу загальноосвітніх навчальних закладів / М. І. Пентилюк, І. В. Гайдаєнко, А. І. Ляшкевич, С. А. Омельчук / За заг. ред. М. І. Пентилюк. К. : Освіта, 2006. 272 с.
76. Роянова А. Лексика і фразеологія (перевірка і корекція знань, умінь та навичок) / *Дивослово*. 2007. № 5. С. 10 – 11.
77. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). К.; Черкаси: Брама, 2004. 276с.
78. Селіванова О. Лінгвістична енциклопедія / Селіванова Олена Олександрівна. Полтава: Довкілля-К, 2011. 844 с.
79. Сидорова Л.А. Лексика української мови / *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2007. № 32. С. 23 – 26.
80. Слюніна О. Усі уроки української мови. 11 клас. ІІ семестр. Профіль – українська філологія. Х. : Вид. група «Основи», 2019. 415 с.

81. Словник фразеологізмів української мови / Укл.: В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 2003. 1104 с.
82. Стефурак Р., Іванишин Н., Бабій І. Навчальний потенціал тестових завдань із лексикології та фразеології в загальноосвітній школі / *Українська мова та література в школі*. 2011. № 7. С. 9 – 14.
83. Таран О. Нормативно-стильові основи спілкування (Тестові завдання з української мови) / *Дивослово*. 2011. № 1. С. 8 – 10.
84. Терещенко В. М. Українська мова і література : комплексна підготовка до зовнішнього незалежного оцінювання / В. М. Терещенко та ін. Київ : Генеза, 2021. 432 с.
85. Ужченко В.Д. Народження і життя фразеологізму. К. : Рад. школа, 1988. 278 с.
86. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови / Навч. посіб. К.: Знання, 2007. 494 с.
87. Українська мова 5 – 12 класи: Програма для загальноосвітніх навчальних закладів / Г. Т. Шелехова, В. І. Тихоша, А. М. Корольчук, В. І. Новосьолова, Я. І. Остаф / За ред. Л. В. Скуратівського. К. : Перун, 2005. 176 с.
88. Українська мова: Підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів / М. І. Пентилюк, І. В. Гайдаєнко, А. І. Ляшкевич, С. А. Омельчук. за заг. ред. М. І. Пентилюк. К. : Освіта, 2006. 272 с.
89. Українська мова і література. Комплексне видання: Типові тестові завдання. Довідник «Українська мова». Довідник «Українська література» / В. В. Паращич, Т. М. Шабельник, О. О. Дудка, Л. А. Шевелєва, О. І. Борзенко, М. Ф. Гетьманець. К.: Літера ЛТД, 2009. 368 с.
90. Українська мова: Підручник для 10 класу загальноосв. навч. закл. з навчанням укр. мовою: проф. рівень / М. Я. Плющ, В. І. Тихоша, С. О. Караман, О. В. Караман. К. : Освіта, 2010. 416 с.
91. Українська мова. Тести (5–11 класи): Посібник. 2-ге вид., випр. / За ред. І. М. Бабій, О. П. Штонь. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2010. 352 с.
92. Українська мова. Комплексна підготовка до ЗНО / О. Білецька, І. Житар, Т. Матвійчук. Тернопіль : Підручники і посібники, 2012. 576 с.

93. Українська мова. Тестові завдання. 5 – 11 класи: посібник / [авт.-уклад. Н. В. Гуйванюк, В. Є. Бузинська, О. В. Кардащук та ін.]; за ред. Н. В. Гуйванюк. 2-ге вид., переробл. К. : ВЦ «Академія», 2012. 504 с.
94. Українська мова і література. Типові тестові завдання. Збірник / Жовтобрюх В. Ф., Паращич В. В. К.: Літера ЛТД, 2012. 136 с.
95. Українська мова і література. Експрес-підготовка / Т. М. Берест, І. О. Помазан, Л. О. Кратенко. К. : Літера ЛТД, 2012. 280 с.
96. **Учимося** за тестами ЗНО (2006 – 2018 роки). Українська мова. Тематичні тестові завдання / Упоряд. М. В. Шпільчак. Вид. 2-е, допов. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2018. 336 с.
97. Хом'як І. Вивчаємо лексику в поєднанні з орфографією / *Дивослово*. 2002. № 6. С. 20 – 24.
98. Читай і знай! – 2: Довідник-практикум з фонетики, орфоепії, орфографії, лексикології, фразеології сучасної української мови / О. Я. Лаврінець, К. С. Симонова, І. А. Ярошевич. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 206 с.
99. Шевчук С. Українська мова: комплексна підготовка до тестування: навч. посіб. / С. В. Шевчук, О. О. Кабиш, І. В. Клименко. К. : Арій, 2008. 640 с.
100. Шпільчак М. В. Збірник тестових завдань для підготовки до національного мультипредметного тесту з української мови. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2023. 88 с.
101. Янчук Н. Реалізація функціонально-комунікативного підходу до вивчення лексики сучасної української літературної мови /*Українська мова та література в школі*. 2005. № 6. С. 31 – 35.
102. www.slovny.ua
103. www.sum20.ua/com
104. https://phil.duan.edu.ua/images/RDF/2020/2/25.pdf
105. https://www.youtujbe.com/watch?v=NB-662iuWrk
106. https://www.youtujbe.com/watch?v=o44QwbAJL3Y
107. https://www.youtujbe.com/watch?v=5a8KW_HmtX4
108. https://ru.osvita.ua/vnz/reportts/journalism/25591